

Historisk Tidskrift

FÖR FINLAND

2 • 2010

Gammalsvenskby och
moderniteten

Euterpister och kosmopolitism

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Jens Grandell • Fil.lic. Jennica Thylin-Klaus

Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

Max Engman (ordförande) • Anders Ahlbäck • Annette Forsén

Johanna Ilmakunnas • Rainer Knapas • Henrik Knif

Lars-Folke Landgrén • Jani Marjanen • Henrik Meinander • Eljas Orrman

John Strömberg • Henrika Tandefelt • Nils Erik Villstrand

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916
*Historisk Tidskrift för
Finland*

www.historisktidskrift.fi

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn

Institutionen för filosofi, historia, kultur-
och konstforskning

Pb 59 (Unionsgatan 38 A)

00014 Helsingfors universitet

Telefon 040-563 1492

E-post: michaela.brann@kolumbus.fi

Redaktionens kontaktuppgifter:

lars-folke.landgren@helsinki.fi

jens.grandell@sls.fi

jennica.thylin-klaus@sls.fi

Telefon 09-6187 7556 (Jens Grandell)

Historisk Tidskrift för Finland

trycks med bidrag av

Vetenskapliga samfundens delegation och

Svenska litteratursällskapet i Finland

Formering till modernitet

Gammalsvenskby genom finländska och rikssvenska ögon 1836–1904¹

PIOTR WAWRZENIUK

Under sin forskningsresa till Gammalsvenskby sommaren 1881 noterade Herman Vendell från Helsingfors följande om gammalsvenskbybornas egenskaper:

Hastiga i beslut, snabba i omdömet, glada i umgänget, företagsamma i arbete fann jag våra kära stamförvanter [...] nöjda med sin lott var de men sände likväl längtansfulla tankar till "Svenskland".

Vendell, som vid denna tid blev docent i nordiska språk, hävdade sig "aldrig sett – redligare hjärtan och älskvärdare karaktärer än där."² Ett tjugotal år senare rapporterade Emma Skarstedt, svensk missionär utsänd av Kvinnliga Missions-Arbetare (KMA) att det rådde både andlig och materiell nöd bland många i byn. Till råga på allt – skrev Skarstedt – var tron på folklig läkekonst med tillhörande avskyvärda inslag allmänt förekommande.³

¹ Uppsatsen är skriven inom ramen för det av Östersjöstiftelsen finansierade projektet "Swedish Colonies in Ukraine".

² 'Berättelse öfver den resa, hvilken sommaren 1881 företogs till Gammal-Svenskby och Nargö af Herman Vendell, Docent', Svenska litteratursällskapet i Finland (SLS), Folkkultursarkivet och Språkarkivet, SLS 182c, s. 27/94–28/95. Häftet har dubbel sidnumrering; dels den som skrevs in av Vendell vid renskrivningen av anteckningarna, dels den som tillkom vid ett senare tillfälle, när resedagboken häftades samman med andra anteckningar av Vendell.

³ Jan Utas, *Svenskbyborna. Historia och öde från trettonhundra till nu* (Visby 1982 [1959]), s. 120–121.

Herman Vendells skiss av gården där han bodde i Gammalsvenskby. Svenska litteratursällskapet i Finland.

Den uppenbara skillnaden mellan Vendells hänförelse och Skarstedts bekymrade konstateranden fungerar som utgångspunkt för analysen i denna uppsats. Jag analyserar hur vissa inhemska samhällsliga strömningar i Finland och Sverige under andra hälften av 1800-talet och i början av 1900-talet påverkade intresset för Gammalsvenskby, och vilka åtgärder som ansågs nödvändiga att genomföra i byn för att stärka dess livskraft. Byns historia var i stor utsträckning också besökarnas historia; varje resenär anlände med sin livserfarenhet och sina förväntningar och behov. Ett sådant påstående kan te sig banalt, men hjälper läsaren att se tillblivelsen av Gammalsvenskby i den finländska och svenska föreställningsvärlden som en skapandeprocess med besökare och bybor som aktiva deltagare.

På det mest övergripande planet kan de processer som tas upp i texten ses som olika gruppers sätt att handskas med modernitetens utmaningar. Uppsatsens rubrik hänvisar till den mest akuta utmaningen – den kulturella differentieringen, där utvecklingen gick från värden som delades av stora grupper i samhället till ett tillstånd med en mängd värden och sätt att kommunicera dessa inom politik, vetenskap och ekonomi. I denna process var konsolideringen av nationalstaten en viktig faktor.⁴ En annan aspekt av moderniteten var de sociala rörelserna, som ofta uppkom som en reaktion på förändringar i samhället, och syftade till att förändra samhället och människors sätt att leva och tänka genom att samla nödställda människor för gemensam handling.⁵ Till detta bör tilläggas framväxten av en ny offentlighet, där ett stort antal män, men även ett ökande antal kvinnor, kunde verka inom ramarna för social (och i mindre grad politisk) verksamhet.⁶

De varierande inställningarna till Gammalsvenskbyns befolkning berodde på besökarnas olika behov och handlingsstrategier på hemmaplan. Om Max Engmans ord travesteras, så var språkforskaren och svekomanen Herman Vendell, som aktivt engagerade sig i Gammalsvenskby, inbegripen i att fylla den administrativa ram som skapades 1809 i form av storfurstendömet Fin-

⁴ För en mer ingående definition av moderniteten se Francis Sejersted, *Socialdemokratins tidsålder. Sverige och Norge under 1900-talet* (Stockholm 2005), s. 8–11.

⁵ Martin Stolare, *Kultur och natur. Moderniseringskritiska rörelser i Sverige 1900–1920* (Göteborg 2003), s. 13.

⁶ Inger Hammar, *Emancipation och religion: den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900* (Stockholm 1999), s. 11; Lovisa af Petersens, *Formering för offentlighet. Kvinnokonferenser och Svenska Kvinnornas Nationalförbund kring sekelskiftet 1900* (Stockholm 2006), s. 28–29.

land med en nation.⁷ Detta skedde i stark konkurrens med en annan grupp aktivister i det finländska samhället – fennomana. De rikssvenskar som engagerade sig i Gammalsvenskby företrädde en etablerad stat. En ”gammal” stat som Sverige krävde betydligt mer av sina nyfunna skyddslingar i södra Ryssland än Finland. Emma Skarstedt ville se en genomgripande reformering av bylivet med skärpt nykterhet, bättre hälsa och hygien, och sist men inte minst – religiositet, som alla skulle motsvara ambitionsnivån i Sverige. De konservativa krafterna i Sverige däremot kunde använda byns befolkning med dess gamla seder, bruk och religionsutövning som ett exempel på dygder som höll på att gå förlorade i det allt mer moderniserade Sverige.

I denna uppsats ges inblickar i den för framställningen relevanta samhällsutvecklingen i Finland och Sverige. Här avses folklivs- och språkforskningen, konflikterna mellan fennomana och svekomana i Finland, och några aspekter av nationalismens och de sociala rörelsernas framväxt i Sverige under 1800-talets senare del. Samtidigt presenteras några personer som var en del av dessa processer, och som engagerade sig i Gammalsvenskby. Samspelet mellan deras beskrivningar av byn och den världsbild som de hade med sig hemifrån presenteras som ”formering till modernitet” där tyngdpunkten ligger på tiden mellan 1881 och 1904. I framställningen ingår även två äldre finländska beskrivningar av Gammalsvenskby – från 1836 och 1852 – som jag presenterar för att visa hur synen på byn förändrades över tid.

Folklig visdom, nation och stat

Under den senare delen av 1800-talet och i början av 1900-talet växte ”folkvetenskaperna” fram. Tiden präglades av ett utpräglat historiskt synsätt, där kontinuitet och tradition lyftes fram. Folket och dess traditioner betraktades som en resurs, där traditioner som ansågs vara sunda och ofördärvade kunde hämtas. Enligt detta tänkesätt framstod förändring som en förvanskning av det rena och ursprungliga. Folkmålen sågs som en fortsättning på ett urnordiskt språk som talades före vikingatiden. Språkforskningen blickade bakåt i tiden, och folkmålen definierades som traditionella dialekter i det förmoderna bondesamhället. I Finland blev Axel Olof Freudenthal den som förenade nationalitetsledarens och landsmålsforskarens roller.⁸

⁷ Max Engman, *Lejonet och dubbelörnen. Finlands imperiella decennier 1830–1890* (Stockholm 2000), s. 24.

⁸ Max Engman, 'Folket – en inledning', Derek Fewster (red.), *Folket. Studier i olika vetenskapers syn på begreppet folk* (Helsingfors 2000), s. 14–17.

Samtidigt som Freudenthal var engagerad i insamlingen av dialekter och folklöre, laborerade han med att finna en passande plats för den svenskspråkiga befolkningsgruppen inom det pågående finländska stats- och nationsbygget. Bl.a. rekommenderade han användningen av det sedermera accepterade ordet ”finländare”, en direktöversättning från ryskan som indikerade en invånare i Finland oavsett språk och etnicitet.⁹ Vid denna tid påbörjades också konsolideringen av den heterogena svensktalande gruppen till ett folk. Inom denna process gick närmandet mellan den svenska överklassen å ena sidan och svensktalande bönder, fiskare, hantverkare och sjömän å den andra sidan hand i hand med en gränsdragning mellan de finska och svenska befolkningsgrupperna. Den finska nationalismen agerade föredöme med dess betoning av folkspråk och folkdiktning.¹⁰ I detta sammanhang framstår Freudenthals engagemang i dialekt- och folklöreinsamling som naturligt. Studenter uppmantrades att ge sig ut i bygderna och tilldelades stipendier för detta ändamål. År 1874 bildade Freudenthal och ett antal likasinnade Svenska landsmålsföreningen.¹¹ Bland grundarna fanns Herman Vendell, som sedermera nedtecknade svenska dialekter i Estland, Livland och Gammalsvenskby. I sin presentation av föreningens verksamhet för svenska dialektforskare utmålade Vendell grundandet av landsmålsföreningen som en räddningsåtgärd för den svenska kulturen och språket. Dessa var hotade att ”jämte alt annat svenskt härstädes, försvinna under böljorna af de framstormande finska nationalitets- och språksträfvandena”. Vid tiden för landsmålsföreningens grundande fanns ett antal personer (Vendell syftar på fennomaner) som ifrågasatte det svenska folkelementets äkthet och ”gjorde alt sitt till att förringa värdet af det samma.”¹²

De dialekter som Vendell nedtecknade var i hans ögon oavvisliga, levande bevis på de svenskspråkiga finländska, estländska/livländska och gammal-svenska befolkningarnas band till det nordiska och det förflutna som fenno-

⁹ Johan Wrede, ’Svensk kulturell mobilisering’, i *Finlands svenska litteraturhistoria* (Helsingfors & Stockholm 1999), s. 395–397.

¹⁰ Bo Lönnqvist, ’Retoriken i den etniska mobiliseringen’, Anna-Maria Åström, Bo Lönnqvist & Yrsa Lindqvist, *Gränsfolkets barn. Finlandsvensk marginalitet och självhövudelse i kultur-analytiskt perspektiv* (Helsingfors 2001), s. 16.

¹¹ Ulrika Wolf-Knuts, ’Folkdikten och dess upptecknare’, i *Finlands svenska litteraturhistoria*, s. 401.

¹² Herman A. Vendell, ’Svenska landsmålsföreningen i Helsingfors 1874–1881’, i *De Svenska Landsmålsföreningarna i Uppsala, Helsingfors och Lund 1872–1881*, ett häfte i serien Nyare Bidrag Om De Svenska Landsmålen ock Svenskt Folkklif, vol. 2, 1880–1887, s. 64.

manerna inte kunde förringa. I ett brev från 1876 karaktäriserade den 23-årige Vendell fennomänerna med Matthias Alexander Castrén och Johan Vilhelm Snellman i spetsen som en samling ”ljusskygga personer med inskränkt världsåskådning” som inget hellre önskade än att undertrycka den svenska befolkningen, det svenska språket och den skandinaviska kulturen – med våld, om så var nödvändigt. Vendell provocerades av Snellmans gamla påstående om att den svenska befolkningsgruppen inte längre kunde framställa något värdefullt. Den i Helsingfors verksamme professor Forsman (Yrjö Koskinen), en ”hövding” bland fennomänerna, nedvärderade svenskarnas och Sveriges roll i den finländska historien i sin bok *Finlands historia*. Den svensktalande befolkningens svenskhet stöddes i Vendells mening av deras ”typer, folksånger och traditioner, landsmålen, seder och bruk.”¹³ Herman Vendells publikationer, framför allt den med Freudenthal sammanställda *Ordbok öfver de estländsk-svenska dialekterna* och Vendells magnum opus *Ordbok öfver de östsvenska dialekterna*, skulle dokumentera, vetenskapliggöra och stärka den svenska befolkningen i Finland och guvernementet Estland. I Vendells fall symboliserar de en för hans samtid vanlig kombination av forskargärning och politisk aktivism.

Vendell vände sig mot den fennomanska rörelsen som växte i styrka under 1870-talet, då den formerade sig till en tung politisk aktör i Finland. Från att ha bestått av en handfull intellektuella på 1860-talet, uppnådde rörelsen en dominerande ställning i den publika sfären med bildningsällskapet Kansanvalistusseura och ett landsomspännande pressnätverk. På lantdagen 1877–1878 blev fennomänerna politiskt ledande inom bondeståndet och prästerskapet. Trots inbördes strider mellan de s.k. gammal- och ungfinnarna, var fennomänin fortsättningsvis en dominerande politisk kraft i landet i slutet av 1800-talet.¹⁴ Det var de många svensktalande vid det fennomanska rodret som Vendell upplevde som provocerande. De metaforer som han använde för det finska nationella uppvaknandet och en av dess huvudgestalter – Yrjö Koskinen – var också helt i linje med de gängse svekomanska (”böljor”, ”framstörtande”). Detta framstörtande vatten (syndaflod eller vårflod) skulle dränka och skölja bort det svenska folkelementet som bebodde delar av

¹³ Herman Vendell till Henning Vendell, Ekenäs 20.6.1876, SLS, Historiska och litteraturhistoriska arkivet, SLSA 325.

¹⁴ Ilkka Liikanen, *Fennomania ja kansa. Joukkojärjestäytymisen läpimurto ja Suomalaisen puolueen synty* (Helsinki 1995), s. 349–351, 357–358.

kusterna.¹⁵ Att Koskinen kallas ”hövding” kan vara en hänvisning till det påstådda släktskapet mellan finnar och vissa sibiriska folk som Castrén förfäktat ett par årtionden tidigare. Bland svekomanerna förekom en övertygelse om att den germanska rasen var överlägsen dessa asiatiska folk, något som förfäktades av den svenske redaktören August Sohlman redan på 1850-talet i hans utvärdering av den spirande fennomanska rörelsen.¹⁶ Freudenthal var engagerad i *Vikingen*, som enligt Bo Lönnqvist var ”den första målmedvetet svensksinnade tidningen”. Svenska landsmålsföreningen i Helsingfors hyste ett stort intresse för det fornnordiska.¹⁷ Intresset för fornnordiska inslag speglade språkforskningens historiska fokus på 1800-talet.

Om man vänder blicken mot Sverige kan det konstateras att nationalismen där var liberal och radikal under en lång period från det tidiga 1800-talet och framåt. Detta gjorde att den regerande svenska dynastin utvecklade en egen form av nationalism för att mota vad som uppfattades som ett liberalt hot. Mot 1800-talets slut intensifierades den nationella retoriken och praktiken i och med det myckna statyresandet och de många ceremonierna och museibyggena. Initiativet höll på att glida över till de konservativa.¹⁸ Det var dessa kretsar som i första hand använde historien som mobiliserande kraft.¹⁹ Enligt den svenska statsvetaren Patrik Hall dominerade den nationalromantiska, folk- och stormaktsfixerade historieskrivningen i Sverige vid det förra sekelskiftet, en tid som han tolkar som ”kulminering av nationalismen i Sverige.”²⁰ Torbjörn Nilsson har framställt den konservativt färgade nationalismen i Sverige som oscillerande kring en stark frihetstradition med odalbonden och alliansen mellan kungamakten och folket i centrum. Böndernas internationellt sett unika ställning tolkades i termer av tusenårig frihet med

¹⁵ Sten Högnäs, *Kustens och skogarnas folk: om synen på svenskt och finskt folklyne* (Stockholm 1995), s. 15.

¹⁶ Eino Jutikkala & Kauko Pirinen, *Finlands historia* (Stockholm 1982 [1973]), s. 122, 129.

¹⁷ Bo Lönnqvist, 'Drakskepp och runslingor', Åström, Lönnqvist & Lindqvist, *Gränsfolkets barn*, s. 236.

¹⁸ Billy Ehn, Jonas Frykman & Orvar Löfgren, *Försvenskningen av Sverige: det nationellas förvandlingar* (Stockholm 1993), s. 24–25, s. 43–47.

¹⁹ Sejerstedt, *Socialdemokratins tidsålder*, s. 15.

²⁰ Patrik Hall, *Den svenskaste historien. Nationalism i Sverige under sex sekler* (Stockholm 2000), s. 197.

rötter i de germanska tingsplatserna.²¹ Något paradoxalt kom statens väl och ve att ses som överordnat allt annat. Statens intressen och integration ansågs i den konservativa tolkningen vara ”förutsättningar för folkets äkta, positiva frihet”, även på folkets omedelbara bekostnad. Hall noterar större skepsis mot folket, och en betoning av ”den organiska integrationen”. Sverige sågs som en ”folkorganism” snarare än – som tidigare – en uppsjö av olika samverkande element oundgängliga för den gemensamma kroppens fortlevnad.²²

Även om svenska dialektinsamlare och folklivsforskare betraktade folket som en resurs, vädrades frekvent åsikten att det folkliga mätte bäst av att kontrolleras och förädlas. Den skånske prosten Johan Ernst Rietz som på 1860-talet gav ut *Ordbok öfver svenska allmogespråket* jämförde det svenska språket med malmådror av ädelmetall, medan folklivsforskaren Eva Wigström beskrev folkkulturen som vackra blommor, men inte utan ogräs.²³ Det växande folket – arbetarna och städernas folk – måste också få sin plats i nationen och den moderna staten. Detta skulle ske genom folkbildning, som bedrevs ”i en strävan att höja folket ur en andlig misär och därmed förebygga ett socialt kaos.”²⁴

Sten Högnäs menar att Valfrid Vasenius i Finland och Lubbe Nordström i Sverige utgör bra exempel på två olika förhållningssätt till folket och det moderna i Finland och Sverige. Vasenius såg en god utvecklingsväg i föreningen av modern rationalitet med traditionsrik idealism som skulle hämtas ur den folkliga visdomen. För att skapa god kultur, måste man återvända till naturen genom att övervinna de motsatser som moderniseringen hade skapat. I Finland ”balanserades” och hämmades den begynnande moderniseringsprocessen av ”kvardröjande idealism och av ett snarast romantiskt förhållningssätt till traditionen och till det folkliga”. Den svenske socialdemokraten Nordström däremot förkastade ”reservationslöst och brutalt den traditionella folkliga kulturen” och hyllade det moderna och dess framsteg. Någon folklig visdom existerade inte.²⁵

²¹ Torbjörn Nilsson, *Mellan arv och utopi. Moderata vägval under hundra år 1904–2004* (Stockholm 2004), s. 79–80.

²² Hall, *Den svenskaste historien*, s. 197–198.

²³ Sten Högnäs, ”Rika malmådror av ädelmetall”. *Folket som resurs*, Derek Fewster (red.), *Folket*, s. 21–22.

²⁴ Högnäs, ’Rika malmådror’, s. 23–24 (cit. s. 24).

²⁵ Högnäs, ’Rika malmådror’, s. 25–26 (cit. s. 26).

Dessa två sätt att se på folket och hantera modernitetens utmaningar var i stort sett aktuella också då det gäller Herman Vendell och Emma Skarstedt, med den officiella lojalistisk-konservativa svenska hållningen som ett slags mellanläge. De var aktuella under lång tid – i princip ända tills åren efter ”hemtagningen” av majoriteten av Gammalsvenskbys svensktalande befolkning 1929.

Vendell intog vad som kan betecknas som en högst romantiserad syn på det svenskspråkiga. Han hänfördes av områden där det svenska språket i dess olika versioner var vitalt. För Emma Skarstedt framstod det svenska som ett självklart inslag som inte behövde kommenteras närmare. Däremot måste det fyllas med ett innehåll som inte stod det samtida svenska efter inom områdena religion, hygien och medicin.

Från nyfikenhet till inkorporering. Finländska besökare i Gammalsvenskby 1836–1881

Skapandet av storfurstendömet Finland öppnade Ryssland som arbetsmarknad för finländare.²⁶ Anton Isaac Nymann utnyttjade tillfället som bjöds och öppnade ett apotek i Cherson, en guvernementsstad i södra Ryssland, i vars närhet Gammalsvenskby låg. Denna del av riket präglades av en stor tillströmning av inhemska och utländska kolonister. Den inleddes årtiondena före Krims erövring 1784 och pågick till 1800-talets mitt. Apotekare Nymann beskrev förhållanden i Gammalsvenskby i ett brev till *Helsingfors tidningar*. Enligt Nymann nämndes byn under samtal med landsmän som tjänstgjorde i regionen. Först efter umgänget med dessa bestämde Nymann sig för att ta reda på mer om byn. En person från hans hushåll skickades till byn. Enligt Nymann utmärkte ”ovanligt sträng religiositet” byborna tack vare den åttioåriga klockaren och skolläraren, som tyvärr var på väg att lämna det jordiska livet. Inga stridigheter, stölder eller våldsamheter inträffade; gruppen utmärktes av ”exemplariska seder”. ”Icke heller har det funnits exempel” på att äktenskap ingåtts med någon utanför gruppen. Flera bybor deltog i husandakten hos apotekaren – med ”rörelse och under tårar”. De kunde flertalet av psalmmelodierna i den gamla och nya psalmboken, medan deras sång var ”densamma, som man hör i Nyländsk kyrka.”²⁷ Det är uppenbart att Nymann, som hört om byn av finländare som tjänstgjorde i södra Ryssland,

²⁶ Engman, *Lejonet*, s. 25.

²⁷ Anton Isaac Nyman, 'Utdrag ur ett bref till Redaktionen, dateradt staden Cherson d. 3/15 Dec. 1836', *Helsingfors Tidningar*, 1.2.1837.

styrdes av ren nyfikenhet. Den var inte stark nog för att Nymann personligen skulle bege sig till Gammalsvenskby. Han var dock intresserad av byns religiositet och dygder. Gemenskapen manifesterades genom en gemensam andakt, d.v.s. genom religion i dess lutherska tappning – med tidigmoderna förtecken. För Nymann var Gammalsvenskby mer av ett kuriosum värt att uppmärksamma än något annat.

Professorssonen och språkforskaren Wilhelm Lagus befann sig i Odessa en längre tid 1851–1852 i väntan på att få inleda en forskningsresa till Anatolien. Lagus hade regelbundet rapporterat till *Finlands Allmänna Tidning*.²⁸ Hans anteckningar från resan till Gammalsvenskby publicerades i fyra delar med titeln ”Utflykt till Dniepern i April 1852”. Lagus menade att byborna var värda att uppmärksammas, i synnerhet som de landsmän han träffat under sin tid i Odessa inte visat byn något intresse. Lagus intresse väcktes av Carl Russwurms²⁹ artikel (och brev från byborna till den sistnämnde), som Lagus tog del av under sin vistelse i Odessa. Han kände sig även förpliktigad att undersöka förhållandena i byn p.g.a. den olösta prästfrågan i byn.³⁰

Wilhelm Lagus fann att gammalsvenskbybornas ”egendomliga språk och seder” knappt påverkats av att deras närmaste grannar var tyskar. Blandäktenskap ansågs vara ett undantag. Lagus redogjorde även för byns skatte- och avgiftsbörda och försörjningsförhållanden. Läget var förhållandevis gott, även om den återkommande torkan kunde framkalla missväxt och jordmånen inte behöll fuktighet så bra. Detta var i och för sig något som alla lokala kolonister klagade över.³¹ Att de finländare som arbetade i Odessa inte visade något aktivt intresse för byn tyder på att de inte fullt ut omfattade idéerna om en övergripande gemenskap. Samtidigt visar konstaterandet att Lagus hade förväntat sig ett intresse från finländarnas sida, samtidigt som hans konstaterande om ”egendomliga seder och bruk” tyder på betydande kulturell distans mellan honom och byborna. Lagus dagboksanteckningar skildrar många utflykter i Odessa med omnejd i väntan på tillstånd att resa vidare.

²⁸ Notis i *Finlands Allmänna Tidning*, 2.4.1852, s. 377.

²⁹ Carl Russwurm var skolinspektör bosatt i Haapsalu i det estniska guvernementet. År 1849 skickade han ett brev med frågor till Gammalsvenskby, som han intresserade sig för i samband med sina eftersökningar gällande Estlands och Livlands svenska befolkning, ett arbete som resulterade i boken *Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehtlands und auf Runö* (Reval 1855).

³⁰ Wilhelm Lagus, ’Utflykt till Dniepern i April 1852’, *Finlands Allmänna Tidning*, 4.6.1852, s. 528.

³¹ Lagus, *Finlands Allmänna Tidning*, 9.6.1852, s. 545.

De flesta av dessa exkursioner företogs till platser förknippade med antika grekiska bosättningar med tillhörande arkitektoniska lämningar. Dessa utflykter upptog hans tid både före och efter besöket i Gammalsvenskby.³² Lagus visit förde med sig ett konkret resultat för byborna. En magister Sylvander, suspenderad präst från Finland, sökte sig till byns lärartjänst, som han lämnade sensommaren 1859.³³

Herman Vendell såg sitt besök i Gammalsvenskby som en fortsättning på sina tidigare dialektforskningsresor till de svensktalande i guvernementen Estland och Livland 1877–1879 då han besökte Ormsö, Nuckö, Dagö, Rågö, Wichterpal och Runö. Efter detta värv var det bara två dialekter söder om Finska viken som Vendell inte undersökt – Nargö vid inloppet till Tallinn och Gammalsvenskby.³⁴

Vendells avsked av byn är ganska talande för besökets karaktär. Dagen före avresan predikade Vendell om ”den rike mannen och Lazarus” i Gammalsvenskbys förfallna kyrka medan ”väldig åska och storm” rasade utanför.³⁵ Tankarna går till Noak och hans skyddslingar i arken som metafor för Vendells engagemang i dokumentation av dialekter och vad han själv såg som ett räddande av den svenska kulturen i allmänhet och Gammalsvenskbys kultur i synnerhet. Vendells resa till Gammalsvenskby blev synnerligen fruktsam för både Vendell och byborna. Medan den förre fick värdefull information om den gammalsvenska dialekten och uppbyggliga exempel för inhemskt bruk i Finland, etablerade de senare en bestående kontakt med Finland, och senare även med Sverige.

Svekomanen Vendell fann att ”den svenska typen träder en genast inför ögonen – naturligtvis, efter blandade äktenskap ej ingås. Skönheter saknas icke bland kvinnorna”. Han hävdade att byinvånarna var ”i allt som kött av vårt kött och blod av vårt blod; blott med den skillnad att jag än aldrig sett – redligare hjärtan och älskvärdare karaktärer än där”.³⁶

I Gammalsvenskby verkar Vendell endast ha samlat språkprover från manliga informanter, även om han sade sig dagligen umgås med byns kvinnor. I

³² Wilhelm Lagus dagboksanteckningar, Åbo Akademis bibliotek, handskriftsavdelningen, Inb(4)., Max 169:1.

³³ Jörgen Hedman & Lars Åhlander, *Historien om Gammalsvenskby och svenskarna i Ukraina* (Stockholm 2003), s. 81.

³⁴ SLS 182c, s. 1/68.

³⁵ SLS 182c, s. 32/99–34/101.

³⁶ SLS 182c, s. 27/94–28/95.

och med att han besökte byn under en mycket arbetsintensiv period, började inte Vendells egentliga arbete förrän på kvällen. Han arbetade med uppåt trettio informanter åt gången.³⁷ Han passade också på att köpa tre runkalendrar från familjerna Kotz, Mattis och Knutas. Av dessa behöll han en kalender.³⁸

Vendell rapporterade i resedagboken att de tidigare relativt goda relationerna med de två tyska protestantiska grannbyarna Schlangendorf och Mühlhausendorf, som ingick i samma församling som Gammalsvenskby, hade försämrats. Tyskarna hade ”påtvingat” svenskarna en ”av hjärtat hatad” tysk skollärare och ville förmå svenskarna att medfinansiera det kommande kyrkobygget. Motståndet mot det senare bedömde Vendell vara starkt.³⁹ Liksom i Estland var ”förbittringen” mellan svenskarna och tyskarna stor. Byborna hade bett Vendell att skaffa dem en präst och en skollärare som behärskade svenska.⁴⁰

Det positiva intryck som Gammalsvenskby gjorde på Vendell blir än tydligare när det jämförs med Vendells anteckningar från hans forskningsresa till Nargö, dit han begav sig direkt efter vistelsen i södra Ryssland. I förordet till den handskrivna ”Ordboken över nargö-målet i Estland” beklagade Vendell det svenska språkets dåliga tillstånd på Nargö, och tillade att bland alla av honom undersökta svenska dialekter stod den på Nargö ”lägst i avseende å ordrikedom, formutveckling och syntaktisk reda”. Detta berodde enligt honom på befolkningsförhållandena: svenskarna utgjorde en liten minoritet.⁴¹ Kunskaperna i den lokala svenska dialekten var mycket svaga. Men även om det var illa ställt med språket, gick det inte att ta miste på Nargöbornas svenskhet tack vare männens utmärkande drag, bl.a. långsmala ansikten inramade av böljande guldbrunnt hår och skägg. Däremot fann Vendell att Nargökvinnorna var ”gemenligen fula”, förmodligen för att flera av dem var estniskor från fastlandet.⁴²

Vendell skrev om sina resor i *Folkvännen* 1881 och i *Finsk Tidskrift* 1882. Författaren skildrade bybornas kärlek till det svenska språket, deras goda

³⁷ SLS 182c, s. 31/98.

³⁸ SLS 182c, s. 32/99.

³⁹ SLS 182c, s. 21/88–22/89, citat s. 21/87.

⁴⁰ SLS 182c, s. 22/89.

⁴¹ ’Ordbok öfver Nargö-målet i Estland, av Herman Vendell, docent’, SLS, Folkkultursarkivet och Språkarkivet, SLS 182d, s. 113.

⁴² SLS 182c, s. 40/109.

moraliska egenskaper och deras yttre – som var ytterligare ett bevis på deras ofördärvade svenskhet.⁴³ Vissa svenskar i Finland, hävdade Vendell, som ”tycker att Vår Herre borde ha skapat oss annorlunda”, hade mycket att lära av byborna som framhärdade i sin svenskhet.⁴⁴ Denna hänvisning skall ses som tillägnad de svenskspråkiga bland fennomanerna, som i Vendells tycke bröt mot en gudagiven ordning genom att framhärdade i sin övertygelse. Detta skulle få deras strävanden att framstå i än mer onaturlig dager. Herman Vendells beskrivningar av byn och dess innevånare upprepades i flera presspublikationer.⁴⁵ Besöket ledde också till att tre finländska bylärare kom till Gammalsvenskby åren 1881–1887.⁴⁶

Uppteckningen av den gammalsvenska dialekten kan sägas ha varit belöning nog för den långa resan för språkforskaren Herman Vendell. För svekomanen Vendell förkroppsligade Gammalsvenskbys befolkning flera dygder som det rådde brist på bland svensktalande i Finland. Den utbredda användningen av det svenska språket gjorde byborna till ett synnerligt lämpligt föredöme i det finländska sammanhanget. Herman Vendells undersökning och rapportering stannade oftast vid det lingvistiska, med några korta betraktelser av arkitekturen och bybornas yttre egenskaper. Han uppehöll sig inte alls vid byns ekonomiska eller sociala förhållanden, vilket Wilhelm Lagus kortfattat gjorde 1852. Lagus hade, som det redan antytts, inga vetenskapliga ambitioner eller någon nationsbyggaragenda, utan drevs av ren nyfikenhet. Vendells besök markerar inlemmandet av Gammalsvenskbys befolkning i en språklig och kulturell gemenskap som sträckte sig utöver den tidigare, religionsbaserade gemenskapen som tydligt kom till uttryck i bybornas möte med apotekaren Nymann 1836. Detta inlemmande skedde med öppna armar och förbehållslöst från Herman Vendells sida. Gammalsvenskbys svenska dialekt kartlades samtidigt som befolkningen placerades i ett i första hand finländskt, men också allsvenskt, sammanhang. Från att ha fört en av-sides tillvaro, kastades Gammalsvenskby in i den svekomanska, sedan också

⁴³ Herman Vendell, 'Från svenskar i Ryssland', *Folkvännen* nr 27, 6.7.1881; *Finsk Tidskrift* H. 2. T. XII, februari 1882, s. 86.

⁴⁴ *Folkvännen* nr 27, 6.7.1881.

⁴⁵ En längre framställning finns i *Helsingfors Dagblad* nr 181 från 8.7.1881, med noter om resan i *Helsingfors Dagblad* nr 180 från 7.7.1881 och *Wasa Framåt* nr 81 från 11.7.1881. Gammalsvenskby omnämndes sedan i *Folkvännen* 7.5.1883, *Finlands Allmänna Tidning* 11.5.1883 och *Östra Nyland* 12.5.1883 när bylärares befann sig på insamlingsturné i Finland.

⁴⁶ Jan Utas, *Svenskbyborna. Historia och öde från trettonhundradet till nu* (Visby 1982 [1959]), s. 120–121.

svenska, nationsbyggesprocessen, och därmed in i moderniteten. Vendells romantiska syn återspeglar möjligen det ”finländska” sättet att se folket som enligt Sten Högnäs bäst företräddes av Valfrid Vasenius tilltro till folklig visdom och traditionsrik idealism. Någon sådan tilltro fanns inte hos Emma Skarstedt från Sverige som hade varken språkforskning eller nationsbygge på agendan, och som anlände till byn nästan tjugo år efter Vendells besök. Hennes inställning kan närmast jämföras med den som Sten Högnäs tillskrivit svensken Lubbe Nordström, och som innebär att folkturen betraktas som något i grunden obsolet.

”De äro efter sin tid”: svenskan Emma Skarstedt i Gammalsvenskby

Ett drygt år efter Vendells besök i Gammalsvenskby reste föreståndaren för ett gymnastiskt institut i Moskva, den svenske löjtnanten Peter Tersmeden till byn. Han uppmanade byborna att författa en skrivelse till sina trosfränder i Sverige. I dokumentet, som skrevs av byns nye finländske lärare, bad byborna om hjälp med insamling av medel till kyrkobygget, och annonserade efter en svensk präst. Tersmeden publicerade en artikel om kyrkobygget i *Post- och inrikes tidningar* hösten 1883. Han uppmärksammade prins Carl på byns belägenhet, varpå denne ställde sig i spetsen för en kommitté som på kort tid samlade in medel som mer än väl täckte kostnaden för det gammalsvenska kyrkobygget.⁴⁷ Det viktiga i detta sammanhang är att Tersmedens åtgärder inledde en tid av regelbundna kontakter mellan Sverige och Gammalsvenskby. Intresset ökade stadigt och det rikssvenska initiativet kom att överskugga det finländska. I ett svenskt nationalismsammanhang skall Tersmeden och prins Carl ses som företrädare för de svenska national-konservativa krafterna. Det var dock inte dessa krafter som vid denna tid satte den starkaste prägeln på byns inkorporering i det svenska sammanhanget.

Föreningen Kvinnliga Missions-Arbetare (en organisation trogen den officiella lutherska statskyrkan i Sverige) beslöt 1899 att skicka lärarinnan Emma Skarstedt till Gammalsvenskby. Officiellt sett skulle Skarstedt undervisa i slöjd, men också fungera som bibelkvinna. Det senare uppdraget var förstås hennes huvuduppgift. Hon hade flerårig erfarenhet av undervisning och talade god tyska. Detta ansågs nödvändigt eftersom byinvånarna rapporterades tala svenska, tyska och ryska.⁴⁸

⁴⁷ Arvid Isberg, *Svensk lutherdom i österled. Relationer till ryska och baltiska diasporaförsamlingar och minoritetskyrkor 1883–1941* (Uppsala 1982), s. 20.

⁴⁸ *Hemåt* 1899:6–7 (juni–juli), s. 76; *Hemåt* 1899:11 (november), s. 21.

Skarstedt rapporterade om fattigdom, nöd och sjukdomar i byn, men hon blundade inte heller för andra problem. I referat och utdrag från hennes brev till KMA står det att läsa att det var svårt för många att få ihop pengar till den statliga och kommunala skatten, och att pengarna ofta måste lånas till hög ränta, vilket riskerade att ruinera många hushåll.⁴⁹ Sommaren 1900 sammanfattade Skarstedt byns problem i tre punkter – bybornas syn på nykterhet och religion, och den strid som uppkom vid uppdelningen av den ekonomiska hjälpen som erhållits från Sverige. Enligt Skarstedt var ”dryckenskapen mycket utbredd”. Nykterhetsbefrämjande åtgärder stupade oftast på den vitt spridda övertygelsen om att nykterhet var som ”att bekänna sig till vissa sekter”, en föreställning som Skarstedt menade fråntagit ”mången all sans och omdömesförmåga”. När det kommer till religion, höll det stora flertalet sig med en övertygelse där lutherdomen (eller det ”luthériska” som det sades i byn) garanterade nycklarna till pärlporten. På basis av detta kan man dra slutsatsen att uppfattningen om frälsningen som prestationsbunden var vanlig bland befolkningen i Gammalsvenskby. Denna syn var vanlig bland svensk allmoge långt in på 1700-talet – tvärtemot Luthers lära och kyrkans förmaningar.⁵⁰ Samtidigt kunde inte byborna förklara skillnaden mellan olika religioner. Slutligen hade frågan om fördelningen av den ekonomiska hjälpen framkallat en del konflikter, men dessa skall ha mojnats betydligt på sistone, enligt Skarstedt.⁵¹ Den svenske frikyrkliga missionären Wilhelm Sarwe befann sig i byn just vid denna tid och hjälpte enligt egen utsago till att lugna stämningen och åstadkomma en kompromiss i den sistnämnda frågan. Han såg också Skarstedt kämpa för sin ställning i byn och den oförståelse hon kunde mötas med. Bl.a. skall flera bybor ha dragit den felaktiga slutsatsen att Skarstedt avsåg att vederdöpa dem, eftersom hon lärde ut sången *Få vi mötas där vid floden*.⁵² Emma Skarstedt skall ha drivits till utmattningens rand i och med svårigheterna med att väcka intresse för nykterhets- och trosfrågorna. Till råga på allt hade hennes nykterhets- och väckelsearbete skapat irritation hos myndigheterna, varför hon hotades med utvisning. På det nervösa sam-

⁴⁹ *Hemåt* 1900:2 (februari).

⁵⁰ Se Göran Malmstedt, *Bondetro och kyrkoro. Religjös mentalitet i stormaktstidens Sverige* (Lund 2002).

⁵¹ *Hemåt* 1900:8–9 (september), s. 92.

⁵² Wilhelm Sarwe, *Bland Rysslands folk: i missionens och Röda korsets tjänst 1882–1922. Vol III. Gammalsvenskby* (Stockholm 1929), s. 42–45, 50.

manbrottets rand drog hon sig tillbaka till Sverige för vila med efterföljande sjuksköterskeutbildning inför den stora utmaningen hon såg stunda.⁵³

Emma Skarstedt menade att bristen på ordnad modern sjukvård var det allvarligaste problemet i Gammalsvenskby. Bygget av en sjukstuga stod på Skarstedts agenda och diskuterades i KFUK/KMA:s organ *Hemåt*. Sjukvården var inte bara viktig för byhälsans skull, utan för att Skarstedt hade funnit det svårt att nå ut till många av byinvånarna. I notisen ”En sjukstuga i Gammalsvenskby” uttrycktes det ganska koncist: ”förhållandena där nere tillåta nämligen ej, hvad vi i egentlig mening mena med en missionsverksamhet, utan skola våra landsmän nås af evangelium, måste det ske så att säga på en omväg”. Denna rutt skulle gå via sjukstugan, som förväntades bli både nyttig för bybornas allmänna hälsotillstånd och attrahera dem till den medvetna och engagerade kristendom som KMA ansåg sig företräda. Enligt notisförfattarinnan möttes Skarstedts vädjan med ”viss tvekan”, men satsningen på en sjukstuga var det enda som stod föreningen till buds ”om verksamheten där nere skall fortsätta”.⁵⁴ I och med att invånarna i Gammalsvenskby hade varit hänvisade till sig själva under så lång tid, skrev Skarstedt hösten 1903, var det ”ej underligt, om de äro efter sin tid och att mycken vidskeplighet och många fördomar härska”. Eftersom läkarbristen var omfattande, var folk oftast hänvisade till ”kloka gummor”. Deras ”vidskepliga konster och tilltag” var närmast obeskrivliga, och ”måste ses och erfaras för att man skall kunna tro, att något sådant försiggår i ett kristet land”. Ett av inslagen var läsning över sjuka, men inte sådan när ”man tog sin tillflykt till Guds ord och bön”, utan när olika besvärjelseformer som Skarstedt beskrev som hedniska användes. Skarstedt gav fler exempel på kurer som användes av de ”kloka gummorna” – omslag av heta tallrikar vid tyfus, stryptag vid difteri och hals-sjukdomar, inbakade råttor i bröd, ormhuvuden kring halsen och gödsel-vatten som medel mot allehanda sjukdomar. Skarstedt, som efter sin sejour i Sverige för vila och sjuksköterskeutbildning återkom till Gammalsvenskby hösten 1902, blev sällan kallad till de sjuka förrän det var för sent. I stället ville byborna ”hafva sina gummor, som ej veta hvad desinfektion vill säga och ej heller vilja veta det”.⁵⁵

⁵³ Isberg, *Svensk lutherdom*, s. 23.

⁵⁴ *Hemåt* 1903:8 (oktober), s. 100.

⁵⁵ *När&Fjärran* 1904:1, s. 6; *Hemåt* 1902:7 (september), s. 83. *När&Fjärran* var KMA:s organ som gavs ut som bilaga till *Hemåt* från och med 1904.

Skarstedts beskrivningar av byn var nog mer realistiska än Vendells. Detta torde inte bara bero på att hon tillbringade långa perioder i Gammalsvenskby (där hon till slut även bosatte sig permanent efter giftermålet med byläraren, sedermera pastorn Kristoffer Hoas 1907), utan även på hennes ambitioner med byn. Skarstedts engagemang speglade i mångt och mycket den utveckling som Sverige genomgått sedan 1800-talets mitt. De processer som var mest aktuella i Skarstedts fall var framväxten av folkrörelser (däribland väckelse- och nykterhetsrörelsen) med massiv anslutning och ofta med fokus på den s.k. sociala frågan. Det är inte för intet som Skarstedt skrev att gammalsvenskbyborna var efter sin tid. Detta konstaterande torde inte bara gälla hälsovårdsfrågan, utan det handlade om en mycket mer komplex "efterblivenhet", där det mesta bottnade i den mentala och spatiala isolering som byborna under lång tid levt under. Den svenska bybefolkningens starka gruppsolidaritet byggde i stor utsträckning på gemensamma rötter där lutherdomen i dess svenska tidigmoderna form, med bruk av äldre religiösa böcker som byggde på 1686-års kyrkolag var den dominerande faktorn.⁵⁶ Skarstedts konstaterande om det "luthériska" och frälsningen tyder på det prestationsbundna i denna tidigmoderna bondska religiositet. Deltagandet i svenskspråkiga gudstjänster och nattvardsgång ansågs inte bara garantera frälsning, utan var viktiga markörer av etnisk tillhörighet. Det var föga förvånande att byborna inte kunde förklara skillnaden mellan olika religioner. Detta hade de inte behövt tidigare. Skillnaden till andra religioner var något som låg i den religiösa praktiken (det liturgiska språket, de gamla biblarna och psalmböckerna) snarare än i teologiska överväganden. Skarstedts konstateranden om bybornas uppfattning att nykterhet kunde tyda på tillhörighet till "vissa sekter", och mångas motvilja mot nya religiösa sånger tyder på en stark slutenhet inom gruppen och på en misstänksamhet mot försöken att införa nya religiösa praktiker och tänkande. Skarstedt företrädde en modern lutherdom som hade formats i stark konkurrens med andra kristna inriktningar som vann insteg i Sverige under 1800-talet. Skarstedt och hennes uppdragsgivare ansåg inte att byborna hade nåtts av evangeliet i någon nämnvärd omfattning, utan att det måste förmedlas till dem genom Kvinn-

⁵⁶ Mer om detta kan läsas i Piotr Wawrzyniuk, 'Tradition and the Past: The Swedes of Alt-Schwedendorf 1782–1852' i S. I. Bobyleva (ed.), *Voprosy germanskoj istorii* (Dnipropetrovsk 2007), s. 12–18. Artikeln driver tesen att Gammalsvenskby under en lång tid hade drag av tidigmodernt bondesamhälle där seder, bruk och religion (liksom, i mindre mån, minnen av ett förflutet som svenska undersåtar) var hörnstenar i identiteten.

liga Missions-Arbetares försorg. Organisationen ansåg sig företräda en kris-tendom som var kvalitativt annorlunda och betydligt djupare än den som praktiserades i Gammalsvenskby, där den troende förutsattes aktivt söka vägledning genom Skriften, och där inslag som betraktades som automatiserade hade rensats ut. Därför kan det sägas att Skarstedts aktiviteter var ett uttryck för den kulturella differentieringen under 1800-talet, som var ett av modernitetens kännetecken. Det som var basen för de dygder som Herman Vendell tyckte sig se, beskrevs som problematiskt av Emma Skarstedt. Å ena sidan gjorde gruppens slutenhet och dess försiktighet i anammandet av impulser från omvärlden att den var tämligen immun mot assimilation. Å andra sidan gjorde samma egenskaper att det var svårt för en utomstående som Skarstedt att åstadkomma förändringar i det religiösa tänkandet eller någon omfattande förändring överhuvudtaget.

Som bekant var framväxten av nationalstaten en av aspekterna av den kulturella differentieringen. Att förhållandena i byn skulle jämföras med utvecklingen i Sverige och underkastas vissa svenska ideal var en logisk följd av att byn och dess befolkning sågs som svenskar. Skarstedts ansträngningar skall därför inte bara ses som inriktade på att evangelisera byn eller förbättra levnadsförhållandena genom införande av ett minimum av modern sjukvård. Skarstedt hade även en uppsättning föreställningar om hur svenskar bör vara, där lojaliteten mot staten skulle föregås av andlig väckelse och fördjupad personlig tro, nykterhet samt vanor som säkrade god hälsa. Dessa föreställningar och Skarstedts agenda var förstas kraftigt idealiserade, närmast utopiska, och inte ens förverkligade i Sverige.⁵⁷ Icke desto mindre förutsatte de en massiv fostringsinsats riktad till folket, som av Emma Skarstedt och många andra engagerade i liknande frågor inte ansågs vara myndigt nog att hantera den nya tidens utmaningar.

Sammanfattning

Som det antyddes i början av uppsatsen formades rapporterna om Gammalsvenskby väsentligt av besökarnas politiska och samhällsliga formering hemmavid. Jag har valt att kalla de i texten beskrivna skeendena för ”formering till modernitet”. De två huvudprofilerna i texten, språkforskaren och svekomanen Herman Vendell samt missionsarbetaren och lärarinnan Emma

⁵⁷ För med Emma Skarstedt samtida svenska borgerlighetsföreträdares uppfattningar om lägre klasser och hygien, se Jonas Frykman & Orvar Löfgren, *Den kultiverade människan* (Lund 1979).

Skarstedt, hade formats av 1800-talets kulturella differentiering. Vendell med sin forskning och aktivism för det svekomanska finländska nationsbygandet, och Skarstedt med hälsovård och evangelisering, men även den svenske löjtnanten Tersmeden med sina monarkiska kontakter och sin konservativa framtoning, företrädde olika utvecklingsådror i det finländska och svenska samhället. De förenades av synen på gammalsvenskbyborna som svenskar. Konsekvenserna av detta synsätt varierade dock. Vendells villiga omfamnande av Gammalsvenskby och hans förutsättningslösa inkorporering av byn i det allsvenska sammanhanget kan kontrasteras mot Skarstedts mödosamma arbete och en reformagenda som inte stod efter den i riket tillämpade. Gammalsvenskby kunde vara ett ruralt Arkadien, en reservoar av dygder, men även en plats av lidande och nöd, där misären och efterblivenheten gjordes till byns egenskaper. Medan språkforskaren och svekomanen Vendell sökte efter det oförvanskade svenska och germanska, var Tersmeden ute efter praktbönder ur det svenska folket – individer och kollektiv som kunde tillskrivas hög moralisk och religiös resning, och som var bundna vid sina seder och bruk. Skarstedt anlände däremot med en vision av förändrad, fördjupad och individuell religiositet, nykterhet och hälsa bland byborna. Hon förenade så att säga den nya religiositetens och den sociala rörelsens egenskaper. För henne var byborna en eftersatt grupp i behov av reformering och förändring. Hennes skildring av förhållandena i byn skulle följas av flera rikssvenskar som anlände efter henne under tiden fram till första världskriget. Samtidigt förefaller det ha funnits en betydande skillnad i Vendells och Skarstedts syn på folket, som – kanske något tillspetsat – kan liknas vid utopi respektive dystopi.

Det kosmopolitiska alternativet

Tidskriften *Euterpe* och de intellektuellas transnationella strategier

STEFAN NYGÅRD

Tidskriften *Euterpe* (1901–1905) hade som målsättning att försvara kulturen under en tid då politiken och nationalitetsfrågorna kastade sin skugga över samhällets alla områden. Genom sin ställning som provocerande kulturtidskrift och symbol för kampen mot andligt och politiskt förmynderskap har *Euterpe* fungerat som en viktig *lieu de mémoire* för den svenska kulturradikalismen i Finland.¹ I det följande ställs tidskriftens kulturkosmopolitiska program i relation till internationellt cirkulerande och historiskt sammanflätade föreställningar om konstens och det intellektuella livets autonomi. De intellektuellas och det litterära avantgardets kamp för oberoende av krafter utanför det litterära fältet har sin egen logik i perifera länder som Finland, där ackumulering av symboliska resurser i utlandet får en accentuerad betydelse i skapandet av nya positioner. Centrala kännetecken som förknippats med *Euterpe*kretsen – kulturförmedlare, européer, progressiva kosmopoliter etc. – är tydligt förankrade i ett nationellt rum och i specifika positioneringssyften i detta rum, vilket bestrider den förenklade motsättning mellan nationellt och internationellt som utgjorde en del av kretsens självkaraktistik.²

¹ I *Nya Argus* 1928:14 ('Femtioåringar') skriver Erik Kihlman: "Utöver de enskilda individuella insatserna har *Euterpe*-falangen en oförglömlig betydelse i Finlandssvenskt kulturliv. *Euterpe* har på sitt sätt varit en golfström för vårt bistra andliga klimat, en värmebölja, vars välsignelse vi ännu på långt avstånd kunna spåra. Står inte hela vår nittonhundratalsblomstring i någon skuld till den?" För en ingående kulturhistorisk studie av *Euterpe*, se Olof Mustelin, *Euterpe. Tidskriften och kretsen kring den*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 398 (Helsingfors 1963).

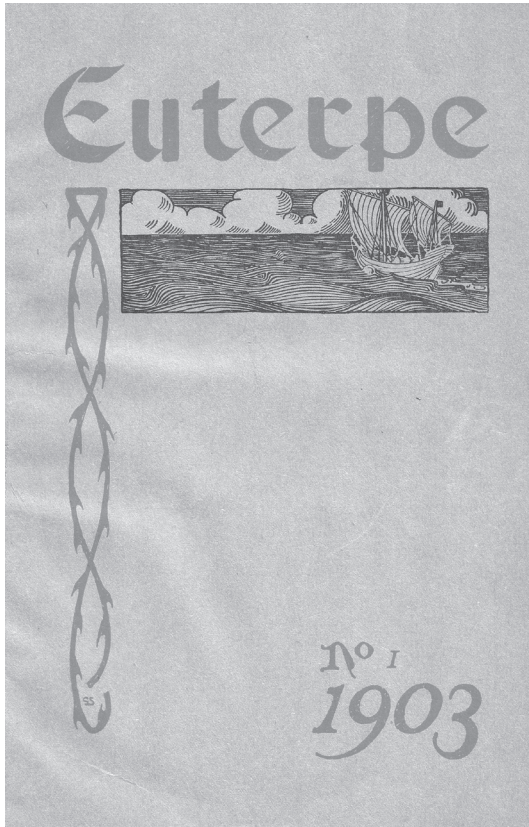
² Denna uppsats har tillkommit inom projektet *Intellectuals beyond the nation. The transnational horizon of Finnish intellectual history (1840–1940)* som finansierats av Finlands Akademi.

Euterpe i det intellektuella fältet

Omstruktureringen av det intellektuella livet i slutet av 1800-talet innebar att kulturtidskrifterna och kretsarna kring dem på sätt och vis övertog de litterära salongernas funktion när det gällde att mobilisera intellektuella koterier kring olika ståndpunkter. De i allmänhet små tidskrifterna fungerade som knutpunkter för sinsemellan konkurrerande och delvis sammanflätade grupperingar som förde fram nya positioner i det litterära fältet. Kretsarnas namn (Euterpekretsen, Valvojagruppen, Päivälehtigruppen o.s.v.) fungerade som särskiljande markeringar. Som språkrör och samlingspunkter för intellektuella, litterära och konstnärliga formationer representerade sekelskiftets kulturtidskrifter en expanderande form av sociabilitet. Generellt sett hade de genom sina små ekonomiska vinster, avvisande hållning till partipolitiken, tvetydiga rykte utanför och höga anseende inom det intellektuella fältet en ställning som kännetecknar det litterära avantgardet med dess aversion mot den borgerliga smaken och en mera marknadsorienterad journalistik. I vilken utsträckning präglades kretsen kring *Euterpe* och efterföljaren *Argus* av detta ideal, konstens och litteraturens autonomi, och vad kunde en sådan autonomi tänkas betyda i ett finskt sammanhang? Och var kretsens medlemmar rent av socialt predisponerade att försvara en ståndpunkt som hävdade den rena konstens oberoende av ekonomin och politiken?³

Euterpe grundades ursprungligen som en musiktidskrift 1901. I samråd med utgivaren Karl Flodin ”annekterades” tidskriften följande år, då nya utgivningstillstånd vid den här tidpunkten inte beviljades, av ett litterärt kotteri som i slutet av 1890-talet uppstått kring en kamratkrets i Nyländska avdelningen. Med äldre bakgrundsfigurer som Werner Söderhjelm och Yrjö Hirn bestod Euterpekretsen av oppositionella unga humanister, de flesta mellan 20 och 30 år, som hade anammat kulturradikala och modernt individualistiska ideal och vuxit upp med den ”andra upplysningen” i slutet av 1800-talet. Till de tongivande medlemmarna hörde litteraturforskare, filologer, författare och

³ Framställningen bygger på den modell för litteraturens, konstens och det intellektuella livets gradvisa utveckling mot allt större autonomi i förhållande till politiken och marknaden som Bourdieu med utgångspunkt i det kulturella fältet i 1800-talets Frankrike utvecklat i Pierre Bourdieu, *Konstens regler. Det litterära fältets uppkomst och struktur*, övers. Johan Stierna, (Stockholm 2000, orig. 1992: *Les règles de l'art*). Om de finska kulturtidskrifternas kulturhistoria se Jarkko S. Tuusvuori, *Kulttuurilehti 1771–2007*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1131 (Helsinki 2007). För en litteratursociologisk diskussion om studiet av litterära tidskrifter, se temanumret 2008:4 av *Contextes. Revue de sociologie de la littérature*.

Euterpes omslag 1903, utarbetat av Gustaf Strengell.

filosofer: Gunnar Castrén, Emil Zilliacus, Sigurd Frosterus, Rolf Lagerborg, Olaf Homén, Alexis von Kræmer, Alvar Törnudd, Torsten Söderhjelm, Axel Cedercreutz, Emil Hasselblatt m.fl. *Euterpe* reste sig inte emot utan fortsatte i många avseenden på 1880-talets antireligiösa, antiakademiska och kosmopolitiska kulturkamp, som modifierats under påverkan av det svenska och franska 1890-talet, Hjalmar Söderberg, Oscar Levertin och Anatole France. Nietzsche, introducerad av Rolf Lagerborg, representerade impulserna från Tyskland. Att med litteraturens hjälp motverka nationell isolering och arbeta för en europeisering av det finska kulturlivet – ”att i den tröga finska organismen ingjuta litet av detta europeiska elixir, som vi just i utlandet själva fått smaka på”, som det heter i Werner Söderhjelm's skildring av de kosmopoli-

tiska idealen på 1880-talet – var mottot för den här traditionen.⁴ Nyckelord var Europa, framåtskridande, upplysning, universalism och kosmopolitism.

Euterpekreten kännetecknades också av en antiakademisk hållning. Trots att den med undantag av författaren Bertel Gripenberg bestod av akademiska medlemmar som tjänstgjorde på Universitetsbiblioteket och gjorde karriär inom universitetsvärlden, tog man avstånd från den akademiska formen i t.ex. *Finsk Tidskrift*, och från den finska universitetsintelligentsians traditionella roll som förmedlare mellan folket och statsmakten. Sitt kulturella kapital ville euterpisterna utnyttja på ett annat sätt, för att föra fram en mera rebellisk allmän opinion utanför den nationella idealismen som var härskande inom den äldre universitetsintelligentsian. För att budskapet skulle gå fram presenterades det i en tillspetsad form. Enligt Bertel Gripenberg var det *Euterpes* program att vara ”oppositionell, radikal och förgelseväckande”.⁵

I opposition mot den nationella idealismen och med ganska sköra band till andra tilltagande sociala krafter som arbetarrörelsen spelade kulturförmedling en viktig roll i *Euterpes* försök att etablera en kulturkosmopolitisk position i det intellektuella livet i Finland. Genom att exempelvis diskutera den franska naturalismen, dekadenslitteraturen och symbolismen utmanade Euterpekreten den legitima litterära smaken, som uppfattade det förment illusionslösa analytiska greppet och den pessimism och dekadens som dessa riktningar associerades med som ett demoraliserande hot mot den nationella idealismen. Under påverkan av den av Georg Brandes skapade myten om den nordiska, ideellt präglade realismen som kontrasterades mot den pessimistiska franska naturalismen hade de tongivande strömningarna i det sena 1800-talets litteratur inordnats i ett slags nationell realism. Euterpisterna gav spridning åt den i första hand franska litteratur som uteslutits ur den här konstruktionen.⁶ Ur ett annat perspektiv fungerade de franska parnasisterna, dekadenterna och symbolisterna, ofta med en liknande välsituerad bakgrund som euterpisterna själva, som impulsgivare för den litteraturens

⁴ Cit. i Rolf Lagerborg, *I egna ögon – och andras* (Helsingfors 1942), s. 56. Lagerborg framställer i sammanhanget *Euterpes* program som ett arv från 1880-talet och de tidskriftsplaner som Hjalmar Neiglick, Werner Söderhjelm och K. A. Tavaststjerna då hade.

⁵ Bertel Gripenberg, *Det var de tiderna* (Helsingfors 1943), s. 72.

⁶ Se t.ex. Mervi Kantokorpi, 'Naturalismin kuvotus. Valvoja valvoo 1880–1915', Pirjo Lyytikäinen (toim.), *Dekadenssi vuosisadan vaihteen taiteessa ja kirjallisuudessa*, SKS, Tietolipas 153 (Helsinki 1998); Riikka Rossi, *Le naturalisme finlandais, Une conception entropique du quotidien*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1113 (Helsinki 2007), s. 59–63.

och konstens självständighetskamp som Euterpekretsen inom det intellektuella fältet i Finland vid den här tiden utgör det bästa exemplet på. Tidskriften kämpade för konstens frihet i förhållande till den nationella politiken (som den svenska bildningseliten i Finland hade allt mindre att säga till om) och i förhållande till marknaden (för att man fortfarande hade råd till det).

Det apolitiska programmet och frågan om "de intellektuella"

Det litterära fältets ojämna väg mot autonomi är förbunden med uppkomsten, på olika håll i Europa i slutet av 1800-talet, av avantgarden som mot det parlamentariska livet och den allmänna tidningspressen ställde ett specifikt intellektuellt liv. Målsättningen var att modifiera spelets regler genom att utmana den officiella debattens legitimitet, söka nya metoder för intervention och nya publikationer samt sprida nya ideologier utanför de klassiska politiska indelningarna. Dessa grupperingar som identifierade sig med det litterära avantgardet och i likhet med den "rena" konsten värnade om sin autonomi var angelägna att hålla distans till den praktiska politiken och till pressen, vilket för dem var synonymt med vulgaritet och ekonomiskt beroende.⁷ Rötterna till den här typen av autonomisträvanden fanns i 1800-talets konstnärssamhälle och bohemerna som var övertygade om att de representerade en livsstil som stod över alla andra.⁸ Det växande antalet avantgardegrupper som utmanade den akademiska litteraturen och naturalismen och deras motvilja mot politiskt engagemang i namn av *l'art pour l'art* hör till den här perioden.

I Norden var det Georg Brandes som banade väg för nya sätt att hantera motsättningen mellan kultur och politik. Trots hans sociala patos och kampanj för att med litteraturen "ställa problem under debatt" handlade det om en form av politisering av det litterära fältet utanför de traditionella formerna för politiskt engagemang, vilket illustreras av att Brandes själv skydde all slags formell maktställning och försäkrade att han bara var en inspiratör och igångsättare som ville föra fram ett frihetsbudskap.⁹ Brandes exemplifierar de intellektuellas paradoxala auktoritet som kretsar kring en grundläggande spänning mellan autonomi och engagemang. När de intellektuella i slutet av

⁷ Enligt Christophe Charle, *Naissance des "intellectuels" 1880–1900* (Paris 1990), s. 97–99.

⁸ Bourdieu, *Konstens regler*, s. 102–103.

⁹ Jørgen Knudsen, 'Georg Brandes og de intellektuelle i Norden og Europa', Olav Harsløf (red.), *Georg Brandes og Europa*, Danish humanist texts and studies 29 (København 2004), s. 19–20.

1800-talet kollektivt började ingripa i det politiska livet *såsom intellektuella*, enligt en fransk modell, gjorde de det med en specifik auktoritet som grundade sig på deras prestationer i en från politiken relativt autonom sfär. Endast genom att hålla fast vid sin autonomi i förhållande till politiken kunde de intellektuella vara politiskt effektiva.¹⁰

Euterpisterna kunde relatera till utvecklingen i Frankrike och till de intellektuellas framväxt ur bohemplivet och det intellektuella proletariatet, genom en förvandling av misär till ädel utvaldhet. Denna omkastning är enligt Pierre Bourdieu kärnan i den ideologiska metamorfos som alltifrån Flaubert till Sartre och vidare gör det möjligt för den intellektuelle att grunda sin andliga position och ära på att förvandla sin uteslutning från världslig makt och världsliga privilegier till ett fritt val.¹¹ Den utveckling som kulminerade under Dreyfusaffären, då de intellektuella genom sin oberoende ställning garanterades en specifik auktoritet när de engagerade sig i den politiska debatten, hade gradvis utformats under 1800-talet i Frankrike, där den litterära modernismens olika faser tillkämpade sig delvinster i kampen för fältets autonomi och slutligen, för att nå detta mål, skapade en ny gestalt, den intellektuelle. Akademikern, författaren och konstnären gavs nu ett subversivt uppdrag.¹²

I Frankrike låg sociala förskjutningar i form av en kraftig ökning av intellektuella yrken bakom de intellektuellas födelse, som också främjades av en oberoende bokmarknad och diversifierad tidningspress. Émile Zolas mobilisering av *les intellectuels* under Dreyfusaffären blev det historiska ögonblick då de intellektuella i 1890-talets Frankrike lyckades skapa sig ett utrymme för kollektiv politisk intervention baserat på deras prestationer inom ett från politiken relativt autonomt fält och sanktionerat av ett nytt ord. Tecken på liknande anspråk i det intellektuella livet i Finland var t.ex. de symboliska markeringar för de intellektuellas vaksamma blick som den 1885 grundade tidskriften *Valvoja* gav uttryck för. Den från början som musiktidning grundade *Euterpes* namn anspelade på musikens musa i den grekiska mytologin,

¹⁰ Bourdieu, *Konstens regler*, efterskriften i synnerhet; Charle, *Naissance des "intellectuels"*. För jämförelser mellan olika intellektuella traditioner i Europa, se Christophe Charle, *Les intellectuels en Europe au XIXe siècle. Essai d'histoire comparée* (Paris 1996); Stefan Collini, *Absent minds: Intellectuals in Britain* (New York & Oxford 2006), tredje kapitlet.

¹¹ Bourdieu, *Konstens regler*, s. 311.

¹² Den här utvecklingen skildras ingående i Charle, *Naissance des "intellectuels"*. Se också Keijo Rahkonen & J. P. Roos, 'The Field of Intellectuals: The Case of Finland', *International Journal of Contemporary Sociology*, 1993:2.

men de unga euterpisterna kallade sig ”argonauter” och efterföljaren gavs namnet *Argus*, efter mytologins jätte med hundra ögon av vilka några alltid vakade.

Euterpisterna tillägnade sig rollen som obundna intellektuella med en uppgift att försvara universell rättvisa mot politiken och statsnyttan. I sin programartikel i *Euterpes* första nummer (”Tidstyper”) karakteriserar Rolf Lagerborg ”tidshjälten” som går ”som en god hedning bland den allmänna lumpenheten” och för en trotsig kamp med gudar. Den här idealtypen lät sig inte korrumpas av samhällets goda:

ondt som godt, kan hans hjärta rymma, men stadgad och ”smart” blir han icke, aldrig ett rättänkande ”samhällets stöd”, så tidt har det bekräftat sig, att idealsträfvan och samhällsställning förhålla sig omvänt, så regelrätt kosta anseende och goda villkor offer af självständighet och upphöjd tro.¹³

Lagerborgs rykte (och självkarakteristik) som *enfant terrible* och hans öde att bli stämplad som folkfiende exemplifierar det intellektuella rummets gränser i Finland vid den här tiden. Han vistades långa tider i Paris före och efter sekelskiftet 1900 och hans strategier utformades under påverkan av de intellektuellas framväxt i Frankrike, en modell vars oförenlighet med finska förhållanden han gång på gång fick erfaras. I Paris hade han tillägnat sig den intellektuelles roll som försvarare av tron på ”det rättas helgd”, om än inte ”det förment evärdeligt rätta”, den ”dristige, som upptagit kampen mot det vedertagna”.¹⁴ ”Bör så icke den skattas lycklig,” frågade han sig, ”som löses från sin i samhällets djupast intresse grundade plikt att trotsa och spjärna, värna andens frihet över allting?” I Finland var de kulturbärande individerna enligt Lagerborg en exportvara och obrukbara i det egna landet. I Paris befästes hans motvilja mot ”samverkan och massverkan”: ”Sin insats skall man göra personlig och för ett större mål än ett fosterland, att icke tala om ett parti. Framåtskridandet världen över, det var den rätta ledstjärnan.”¹⁵ De intellektuella hade sin auktoritet bara om deras politiska engagemang utgick från det intellektuella fältets egen logik. Det märkligaste i Zolas uppträdande under Dreyfusaffären, skriver euterpisten och lektorn i franska Jean Poirot, var ”det lugna mod och framför allt den anspråkslöshet han hela tiden beva-

¹³ Rolf Lagerborg, ’Tidshjälten’, *Euterpe* 1902:1.

¹⁴ Lagerborg, *I egna ögon*, s. 259–262.

¹⁵ Lagerborg, *I egna ögon*, s. 179.

rade, den flärdfrihet hvarmed han efter fullbordadt värf steg tillbaka i ledet och återupptog sitt arbete”.¹⁶

Majoriteten av dem som med en bred definition kunde räknas till de intellektuella i Finland på 1800-talet och början av nästa århundrade hade antingen en framskjuten ställning i stats- och nationsbyggandet eller en ställning som språkrör för olika samhällsgrupperingar eller klasser. Som en intellektuell krets stod euterpisterna närmare det franska universalistiska intellektuella idealet. I Finland har den här figuren rötter i 1880-talets naturalism och universalism. I opposition mot de finsk- och svensknationella projekten försvarade kulturkosmopoliter som K. A. Tavaststjerna, Hjalmar Neiglick och Werner Söderhjelm vetenskapliga och allmängiltiga ideal mot partikularismen och ”nationalhatet”, som det heter hos Neiglick, ”Finlands unge Georg Brandes”. Deras uppgift var att hjälpa det egna landet komma ”i jämbredd med det europeiska framåtskridandet”.¹⁷

Risto Alapuro framhåller i en jämförelse mellan den intellektuella traditionen i Finland och Frankrike att det för finska förhållanden utmärkande behovet att identifiera sig med folket (och senare också arbetarna) saknas hos franska intellektuella. Eftersom den intellektuelles gestalt i Finland varit så starkt knuten till stats- och nationsbyggandet har den aldrig kännetecknats av det universalistiska idealet och kampen mot auktoriteters symboliska maktutövning, vilket varit utmärkande för den intellektuella traditionen i Frankrike.¹⁸ Det franska idealet företrädde i Finland av personer som i likhet med euterpisterna anammat det i Paris och i hemlandet försökte skapa sig en position utanför fennomanin och svekomanin. Genom att bejaka sitt utanförskap, och därmed också friheten från kravet att *representera* någonting annat än sig själva som intellektuella och det upplysta förnuftet, kunde den svenska intelligentsian i Finland göra anspråk på en position av avskild objektivitet.

När sekelskiftets finländska kulturkosmopoliter engagerade sig i kampen mot förryskningen uppträdde de som ett slags Zola-intellektuella som för-

¹⁶ Jean Poirot, 'Om Émile Zola', *Euterpe* 1902:35.

¹⁷ Citatet ur Neiglicks stipendieansökan till Nyländska avdelningen 1885, cit. i E. N. Tigerstedt, 'Hjalmar Neiglicks filosofiska program', *Nya Argus* 1938:31. Om Neiglick och 80-talismen, se t.ex. Marja Jalava, *Minä ja maailmanhenki. Moderni subjekti kristillis-idealisisessa kansallisajattelussa ja Rolf Lagerborgin kulttuuriradikalismissa n. 1800–1914*, Bibliotheca historica 98 (Helsinki 2005), s. 241–247; Olof Mustelin, *Hjalmar Neiglick*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 414 (Helsingfors 1966).

¹⁸ Risto Alapuro, 'Suomalaisen älymystön ominaislaatu – vertailua ranskalaiseen', Harri Melin & Jouko Nikula (toim.), *Yhteiskunnallinen muutos* (Tampere 2003), s. 87–88.

svarade den mindres rätt mot den störres makt. Dreyfusprocessen hade gett upphov till en internationell kulturopinion som kunde mobiliseras till försvar för inte bara en orättvist dömd individ utan också för små nationer mot stormakternas imperialistiska strävanden. Europeiska intellektuella engagerade sig för Finlands rättsskamp och de finländare som befann sig i Paris började se på den här kampen med Dreyfusögon.¹⁹

Konsten, politiken och publiken

När den tid skildras, skriver Alma Söderhjelm som stod nära Euterpekretsen, ”som sträcker sig från 1899 till världskriget, är det i första rummet de politiska händelserna som ihågkommas och den offervilja och tapperhet, som den politiska obstruktionen drev fram. Dock: det fanns en annan tapperhet, som man därjämte bör minnas och som var av enorm betydelse även den: kampen för upprätthållande av de kulturella idealen.”²⁰

Förhållandet mellan dessa parallella kamper är på många sätt komplext. Bedömningarna av den finska konstens, arkitekturens, vetenskapens och litteraturens guldålder under årtiondena före första världskriget har växlat mellan en fokusering på dess paradoxala samtidighet med förryskningen och en härledning av de konstnärliga strävandena ur politiken; den politiska kampens fortsättning med kulturens medel och en mobilisering av kulturlivet för de nationella ansträngningarna. ”Hur strävades det inte”, påpekar Söderhjelm, ”för att genom dyrbara gästspel öka glansen av vår teater, då när ändå varenda slant kunde ha behövts för politiska och folkbildningsändamål.”²¹ För den svenskspråkiga kulturen skulle det i så fall handla om en paradox i dubbel mening, eftersom man vid sidan av kampen mot förryskningen förlorade positioner som en följd av nationalitets- och språkstriden. Men det finns också ett annorlunda samband mellan kulturen, politiken och samhällslivet som gör den svenska litteraturens och litteraturkritikens blomstring vid den här tiden i Finland mindre gåtfull. Osäkra framtidsutsikter och en motsägelsefull social position sporrade svenska överklassbarn från välsituerade familjer i huvudstaden till att söka framgångar inom det litterära fältet, på motsvarande sätt som det litterära fältet i allmänhet, med sina dynamiska, okodifierade spelregler och inträdeskrav, enligt Bourdieu är

¹⁹ ”Mycket ofta talar jag om Finland”, skriver Albert Edelfelt från Paris (12.6.1898), ”Det är ju så modernt nu.” *Ur Albert Edelfelts brev*. Utg. av Berta Edelfelt (Helsingfors 1930).

²⁰ Alma Söderhjelm, *Min värld*, del III (Stockholm 1931), s. 299.

²¹ Söderhjelm, *Min värld*, del III, s. 300.

ett attraktivt alternativ för aristokrater på nedgång eller medlemmar i minoriteter som stigmatiserats och fördrivits från dominerande positioner.²²

Trots tidskriftens programmatiska målsättning att motverka politikens utbredning på kulturens bekostnad innehöll *Euterpe* också artiklar i politiska och sociala frågor och ställningstaganden till nationalitetsstriden och kampen mot förryskningen.²³ Men den politiska dimensionen av *Euterpe* kan bara förstås med beaktande av den prismatiska brytning genom det litterära fältets specifika logik som kännetecknade avantgardets politiska engagemang vid den här tiden. Två årtionden efter det moderna genombrottet stod man på ett kritiskt avstånd till den sociala konstens frihetspatos. Trots, eller på grund av, vacklande sociala positioner och en osäker uppfattning om sin samhällsuppgift, kännetecknades euterpisterna av aristokratiska dispositioner och ett försvar av konsten för konstens skull. Den här ståndpunkten försvarade kretsen mot borgerlig moral och prydlighet och mot olika former av utilistiska eller nationella krav på att konsten skulle tjäna ändamål utanför dess eget område. Flaubert, Gautier, Heredia, Leconte de Lisle och de övriga *l'art pour l'art* och Parnassoeterna som man beundrade inom Euterpekretsen avvisade tanken på konstnärens sociala och politiska engagemang.²⁴

I Finland var man trots allt inte, inte ens inom *Euterpe*,²⁵ beredd att helt ge upp idén om konstens och litteraturens undervisande uppgift, något som förenade romantiken och realismen men som den rena konstens försvarare avfärdade. Deras aversion mot den sociala konsten hindrade inte euterpisterna från att i representationsfrågan försvara en demokratisk ståndpunkt och hysa sympatier för socialismen, men det politiska engagemanget var oskilj-

²² Bourdieu, *Konstens regler*, s. 329–330.

²³ Mustelin, *Euterpe*, s. 15. Uppgiften upplevdes ännu mera angelägen när efterföljaren *Argus* startade på hösten 1907, efter storstrejken, representationsreformen m.m. Se programtexterna av Gunnar Castrén i det första provnumret och i synnerhet av Guss Mattsson i det första ordinarie numret 1908:1.

²⁴ I Bourdieus schema över det litterära fältet i Frankrike i slutet av 1800-talet hör parnassisterna, symbolisterna (Mallarmé) och de dekadenta (Verlaine) till den pol som kännetecknades av en hög grad av specifik konsekration och små ekonomiska vinster. Bourdieu, *Konstens regler*, s. 191.

²⁵ Emil Zilliacus gav exempelvis i sin avhandling om den nyare franska litteraturen och antiken uttryck för en långtgående sympati med försvaret av konstens frihet och oberoende av moral och politik, men samtidigt kritiserade han *l'art pour l'art* -rörelsen för att beröva diktningen innehåll. Emil Zilliacus, *Den nyare franska poesin och antiken* (Helsingfors 1905), s. 136–137.

aktigt från den estetiska radikalismen och uppvägdes av en individualism som efterhand, i takt med arbetarrörelsens radikalisering, alltmera trädde i förgrunden. Euterpisterna var a- eller antipolitiska estetiska radikaler som kännetecknades av ett tidstypiskt förakt för den praktiska politiken och allierade sig med politiska kamper när dessa gynnade deras konstnärliga strävanden. Deras politiska ställningsstaganden kan bara förstås utifrån det litterära fältets specifika logik och det litterära mikrokosmosets filtrering av den politiska diskussionen. Här följer några exempel på tendensen i *Euterpe* att i Flauberts anda upphöja allt till estetik.

Rolf Lagerborg, som främst bland euterpisterna stod för flera av tidskriftens mera programmatiska artiklar, socialradikala bidrag (tillsammans med Leo Ehrnrooth) och antiklerikala budskap, framhöll att tidskriftens konstnärliga syfte stod högt över alla andra. Också när man engagerade sig i politiken hade engagemanget en estetisk dimension. Konstens ”förråd af bilder, symboler, hypoteser, ideal”, citerade Lagerborg i *Euterpe* den inom kretsen beundrade symbolisten Maeterlinck, skulle inte sökas bland det som inte längre var sant utan bland ”den nya tidens vinningar” och i det praktiska livet.²⁶ På arbetarhåll hade Lagerborg väckt intresse för sitt frisinne och inbjudits för att hålla ett tal på ett arbetarmöte på Tallbacken i Helsingfors 1903. På vägen dit utbrast han – från ett upphöjt ställe med utsikt över ”de väldiga skarorna” – till sina Euterpekolleger: ”Vi skola låta berusa oss av anblicken av en folkmassa en marche”!²⁷

Enligt Lagerborg själv var hans intresse för affärer och politik sporadiskt och lite halvhjärtat; de var ”föraktliga bägebåda”. Ett liknande politikförakt var utmärkande för hans läromästare Émile Durkheim.²⁸ Lagerborgs strid var i första hand en estetiskt färgad moralkamp. I sina memoarer behandlar han de politiska implikationerna och tillämpningarna av den här kampen betecknande nog under rubriken ”Kampanjen tangerar politiken” och hans intresse för socialismen förblev, som han säger, platoniskt. Han kunde aldrig förmå sig att helt och hållet tro på socialismens räddande kraft men nog på dess förmåga att ”rensa luften” och bekämpa nationalism, militarism, klerikalism och ”samhällets historiska traditioner”.²⁹ Brytningen och kampen i sig var det centrala, själva målet diffust och sekundärt. ”Vi måste sträfvå, vi skatta

²⁶ Mustelin, *Euterpe*, s. 57.

²⁷ Lagerborg, *I egna ögon*, s. 103.

²⁸ Se Steven Lukes, *Émile Durkheim. His life and work* (Harmondsworth 1975), s. 377.

²⁹ Dessa anteckningar gjorde Lagerborg 1901. Se Lagerborg, *I egna ögon*, s. 172.

endast det nya, det vi icke ha, det som kostar oss möda; skatta det väl mindre för dess egen skull, än för stråfvandets”, skriver Lagerborg i sin programartikel 1902.³⁰ Den intellektuelle kunde endast bekänna sig till en mera abstrakt universalism. ”Varde ljus” var det första budet i tillvaron för Lagerborg sedan Dreyfusprocessen. Politiska partier, säger han i sin självbiografi, gillas av filosofer och upplysningsmän, ”i mån av att de främja den gudsviljan”.³¹

En annan av de tongivande euterpisterna, litteraturforskaren Gunnar Castrén, klagör i en återblick på Euterpetiden att man politiskt nog närmade sig socialismen men att engagemanget rörde sig på ett estetiskt plan och att individualismen och den obundna personlighetens ideal var det viktigaste.³² Hos euterpisterna förenades det socialistiska engagemanget och bekännelsen till upplysningens frihets- och jämlikhetsideal med en fientlighet mot den praktiska politiken. När man med modell från Émile Zola och Georg Brandes i Norden engagerade sig i den politiska debatten, gjorde man det med stöd av en specifik form av symbolisk auktoritet som vunnits inom ett fält som styrdes av andra lagar än det politiska eller ekonomiska och som legitimerade de intellektuellas roll som försvarare av universella principer. Den rebelliska allmänna opinion som Zola förde fram, antecknar Lagerborg 1899, representerade en ”trängre gemenskap”. Men också den var enligt honom en ”allmänvilja”, som under Dreyfusaffären gjorde sig gällande mot den ”allmänna meningen” som var lojal till armén och kyrkan.³³ Det var med hänvisning till den här smalare gemenskapen och till universella ideal som kulturkosmopolitiska grupperingar i perifer, här exemplifierade av Euterpekretsen, strävade efter att föra fram och säkra sin egen position i ett av nationalitets- och identitetsfrågor behärskat intellektuellt fält.

Viktigare än verksamheten utanför det litterära fältet var trots allt de konstnärliga bedrifterna. Euterpemedlemmen och den blivande Argusredaktören Emil Zilliacus citerar i sin avhandling *Den nyare franska poesin och antiken* (1905) parnassisten Leconte de Lisle som läxade upp diktarkollegan Louis

³⁰ Lagerborg, ”Tidshjälten”.

³¹ Rolf Lagerborg, *Ord och inga visor – andras och egna* (Helsingfors 1945), s. 404.

³² Gunnar Castrén, ”Tjugo år” (*Nya Argus* 1928), *Humanister och humaniora. Tryckt och talat från sex decennier*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet 368 (Helsingfors 1958), s. 374–375.

³³ Lagerborg, *I egna ögon*, s. 226. Då första delen av Lagerborgs självbiografi utkom 1942 konstaterades i en av recensionerna ”att det verkligen funnits en tid då att vara akademiker var så gott som identiskt med att vara kulturkämpe”. Cit. i Mustelin, *Euterpe*, s. 375.

Ménard för att hålla fast vid politiken: ”Ska du tillbringa livet med att dyrka Blanqui, som är varken mer eller mindre än ett slags revolutionär yxa! Vad är det med dig! Den dag du lyckas skriva ett vackert verk har du bevisat din kärlek till rättvisan och lagen mer än om du skriver tjugo volymer om ekonomi.”³⁴ Euterpisterna kunde symbolistiskt alliera sig med *l’art pour l’art* och andra riktningar som inom det litterära fältet i Frankrike försvarade konstens frihet och oberoende av marknad, moral och politik. Leconte de Lisle, parnasspoeterna och Flaubert behandlas utförligt i Zilliacus avhandling, och före honom hade en av de äldre medlemmarna inom Euterpeketren, Alexis von Kræmer (1900) disputerat på en avhandling om symbolisten Villiers de L’Isle-Adam.³⁵

Desillusionerade efter 1848 års revolution trädde banbrytarna i konstens frihetskamp i Frankrike, ”hjältarna” i Bourdieu’s skildning av litteraturens och konstens kamp för sin autonomi, till försvar för konsten för konstens skull mot både den konformistiska borgerliga konsten och den sociala konsten. Inom det litterära fältet i Finland hade euterpisterna en motsvarande ställning som den franska *l’art pour l’art* -rörelsen och dess efterföljare inom symbolismen och dekadenslitteraturen. De hade inte minst en liknande social bakgrund som de adliga och högborgerliga försvararna av konsten för konstens skull i Frankrike³⁶ och kom liksom dessa att inta en aristokratisk position som accentuerades när grundvalarna för deras privilegierade samhällsposition sviktade.

Liksom hos den unga generationen med Théophile Gautier i Frankrike vid 1800-talets mitt förenades hos euterpisterna ett förakt för moralen, religionen, plikten och ansvaret med en avsmak för idén om litteraturens och konstens samhällsnytta. Den obundne intellektuelle och fria konstnären var idealet, den källborgerliga mentaliteten och nyttotänkandet fienden. *L’art pour l’art* -rörelsen hade lagt grunden till den bakvända ekonomiska världen, som Bourdieu kallar den, där ”borgaren” hade upphävts som potentiell kund och de materiella tillgångarna ersatts av symboliska tillgångar och där man bara kunde vinna framgångar på det symboliska planet genom att, åtminsto-

³⁴ Zilliacus, *Den nyare franska poesin och antiken*, s. 195.

³⁵ von Kræmer beskriver sitt forskningsobjekt som en av kritiken oförstådd och hånad intellektuell talang, vars största betydelse låg i hans individualism. Se Alexis von Kræmer, *Villiers de l’Isle-Adam. En litteraturhistorisk studie* (Helsingfors 1900), inledningen.

³⁶ Se Bourdieu, *Konstens regler*, s. 143. Euterpisterna kom nästan uteslutande från adliga eller högborgerliga familjer. Mustelin, *Euterpe*, s. 26–27.

ne på kort sikt, förlora på det ekonomiska planet.³⁷ I den här konstellationen hade ”arvtagarna” genom sitt nedärvda ekonomiska kapital som gjorde dem oberoende av den omedelbara efterfrågans tvång en avgörande fördel när det gällde att bryta banden till marknaden. Ärvda pengar skänkte inte bara frihet i förhållande till pengar. De tjänade även som en garanti och ett skydds nät som skänkte djärvhet åt den som gynnades. Estetiska revolutioner utgår enligt Bourdieu i allmänhet från sådana sociala miljöer som Euterpekretsen representerade, inte från de dominerande eller de entydigt dominerade:

De stora konstnärliga revolutionerna genomförs inte av de (för tillfället) dominerande, vilka [...] inte har något att anmärka på den ordning som konsekurerar dem, och inte heller av de kort och gott dominerade, vilka av sina existensvillkor och dispositioner ofta döms till en rutinmässig litterär praktik som gör att de kan ställa sig bakom såväl kättarna som väktarna av den symboliska ordningen. Revolutionerna tillkommer i stället dessa oklassificerbara bastarder, vilkas aristokratiska dispositioner, ofta förknippade med ett privilegierat socialt ursprung och ett stort symboliskt kapital [...], får dem att känna en djup ”otålighet inför gränser”.³⁸

I deras balansgång mellan politik och konst för konstens skull förenades hos euterpisterna det konkreta engagemanget, hos Gunnar Castrén och Rolf Lagerborg i synnerhet, för den aktiva motståndspolitiken mot förryskningen och den social(istisk)a frågan, med en uttalad strävan att hålla den egentliga litterära verksamheten utanför den politiska och sociala kampen. Det gällde i alla sammanhang att försvara konstens frihet mot den i euterpisternas ögon löjligen tanken att låta moraliska, pedagogiska, patriotiska eller andra synpunkter utanför konstens område bestämma värdet av det litterära verket,³⁹ som enbart fick dömas på konstnärliga grunder. Axel Cedercreutz, som i 1903:18 tog Bertel Gripenberg i försvar mot *Finskt Tidskrift*-redaktören R. F. von Willebrands kritik av dennes första diktsamling, tog avstånd från alla försök att styra diktningen åt något håll. En diktare var enligt Cedercreutz ”den skiftande känslans tolk” och så fort han ”under betryckta tider vågar sjunga om sin egen glädje, sitt hopp” o.s.v. skulle han inte genast ”anses

³⁷ Bourdieu, *Konstens regler*, s. 139–143. Kristusmystiken kring den ”fördömda konstnären”, offrad i denna värld och helgad i livet efter detta, är enligt Bourdieu ett sätt att omforma den specifika motsägelsen i det produktionssätt som den rena konstnären eftersträvar till ett ideal eller en professionell ideologi.

³⁸ Bourdieu, *Konstens regler*, s. 177.

³⁹ Mustelin, *Euterpe*, s. 204.

vilja vara språkröret för ett helt folk eller för ett helt tidevarf”. Dikten var någonting ”långt skilt från vetande, politik, metafysik och prosa”.⁴⁰

Konsten för konstens skull, symbolismen och dekadenslitteraturen passade euterpisterna bättre som symboliska allierade än realismen eller den sociala konsten, som båda kännetecknades av ett större allvar och småborgerliga dispositioner och som, eftersom de inte drog någon gräns mellan det politiska och det konstnärliga rummet, förde in politiska handlingsmönster och uppfattade den litterära aktiviteten som ett politiskt engagemang och kollektiv handling.⁴¹ De förra lade tyngdpunkten vid konstens uppgift att *skapa* sin värld i stället för att ta den som objektivt given. C. A. af Nyborg, som ursprungligen hörde till euterpisterna men senare bröt sig ur kretsen och närmade sig sekelskiftets religiösa renässans, såg i Théophile Gautier nyckeln till de bland euterpisterna beundrade franska 1800-tals författarna, Anatole France i synnerhet. Gautier, skriver af Nyborg, hade som ingen annan visat att det levande livet var någonting jämförelsevis ointressant och fattigt i bredd med det ”artificiella” som konsten skapade.⁴² Det var en dröm om att med konsten skapa en ny verklighet, som stod ovanför det illusoriska ”verkliga” livet, och den passade euterpisterna särskilt väl som en kompensation för osäkra sociala positioner och framtidsutsikter. När Torsten Söderhjelm skrev om Flaubert i *Euterpe* 1902 framhöll han författarskapet som det viktigaste och underströk behovet att dra sig bort från människovimlet för att kunna leva ett värdigt liv.⁴³

Men konsten måste som Bourdieu visat kämpa för sin självständighet. Om den någon gång närmar sig målet kan det bara vara fråga om en relativ autonomi. När Bertel Gripenberg i sina memoarer ser tillbaka på sin författarbana framhåller han att författaryrket inte alls är så fritt och oberoende som man utanför det litterära fältet föreställer sig. Gripenberg själv var, p.g.a. sjukdom och fattigdom, inget undantag från den form av beroende som utmärker författare som måste livnära sig på sitt författarskap. Om man, skriver Gripenberg, ”på andra områden är beroende av överordnade och principaler, av klockslag och arbetstider, av reglementen och bestämmelser, så är konstnä-

⁴⁰ Artikeln refereras av Mustelin, *Euterpe*, s. 209. I samband med en annan polemik försvarede Werner Söderhjelm mot Waldemar Ruin sin uppfattning att konst var konst och pedagogik pedagogik. Se *ibid.*, s. 211.

⁴¹ Jfr Bourdieu, *Konstens regler*, s. 150–151.

⁴² Carl Adolf af Nyborg, *Katolska skalden* (Helsingfors 1906), s. 13–14.

⁴³ Mustelin, *Euterpe*, s. 186.

ren beroende av modets växlingar, av kritikens nycker, av redaktörers välvilja eller misshag, av koteriintriger bakom kulisserna, av publikens skiftande smak och av ekonomiska konjunkturer”.⁴⁴ Det finns ingen absolut måttstock för det litterära verket, hur författaren än tror att hans verk är ”mera oförstörbara än brons och marmor”. *Euterpe*, som blev det forum och kotteri som hjälpte Gripenberg att etablera sig som författare, kämpade hela tiden mot olika former av beroende av krafter utanför det litterära fältet. När det gäller en tidskrift som *Euterpe*, sammanfattar Olof Mustelin i sin kulturhistoriska studie, väger det omdöme tyngst, som fälldes av den utpräglat litterärt intresserade läsekretsen.⁴⁵ Gripenberg blev författare mycket p.g.a. Euterpekretsens inflytande och uppmuntran. Inom den här kretsen, minns han, ”ansågs det fint och eftersträvansvärt att vara konstnär och i all synnerhet författare”.⁴⁶

En egen marknad

Som alltid när det gäller avantgardet fungerade den borgerliga publikens oförstående och den skandal som *Euterpe* väckte utanför det litterära fältet som ett bevis på originalitet. ”Åtminstone i att ställa till förargelse lyckades vi förträffligt, ty tidskriften, som numera [1943] förefaller rätt så oskyldig, väckte då både skandal och ovilja”, skriver Gripenberg.⁴⁷ Man deklarerade sitt oberoende av publikens smak och krav, för att man hade råd till det (inte Gripenberg själv visserligen), och betraktade sig som ett slags intelligensaristokrati eller själsadel som med sin levnadskonst och bristande respekt för den goda smaken (den ”goda smaken och höviska tonen” i *Finsk Tidskrift* var ett rött skynke för euterpisterna)⁴⁸ bröt med den borgerliga livsstilen och inte längre frågade efter erkännande utanför det litterära fältet. Det autonoma litterära fältet skapades i motsättning till en borgerlig värld och med ett tvetydigt förhållande till såväl denna värld som marknaden. Bohemlivet, den fria livsstilen, oberoendet av småborgerliga värderingar var viktiga inom Euterpekretsen. Idealiskt fungerade det intellektuella fältet som sin egen marknad.

Enligt den av Emil Zilliacus beundrade Leconte de Lisle var omedelbar succé ett tecken på intellektuell underlägsenhet.⁴⁹ Någon omedelbar ekono-

⁴⁴ Gripenberg, *Det var de tiderna*, s. 63–65.

⁴⁵ Mustelin, *Euterpe*, s. 348.

⁴⁶ Gripenberg, *Det var de tiderna*, s. 76.

⁴⁷ Gripenberg, *Det var de tiderna*, s. 72.

⁴⁸ Om detta se Lagerborg, *I egna ögon*, kap. IV:1.

⁴⁹ Bourdieu, *Konstens regler*, s. 139

misk framgång blev *Euterpe* inte heller. Första året 1902 medförde en förlust på ca 2 000 mark. Man hade aldrig råd att betala några egentliga redigerings- eller författarhonorar (före sista årgången 1905 i varje fall). Tidskriften levde i stor utsträckning på annonser (understöd) och prenumeranter värvades med stöd av personliga relationer i Helsingfors och utanför.⁵⁰

Det hörde till saken att de ekonomiska motgångarna uppfattades som tecken på konstnärlig integritet. Särskild anledning till glädje hade man varje gång tidskriften genom sin frigjordhet lyckades uppröra den konservativa opinionen. Det gällde att i alla sammanhang uttrycka sin ringaktning för borgaren som inte förstod sig på konstens martyrer. Förhållandet mellan litteraturen och publiken vållade bekymmer för Gunnar Castrén som i ett brev till Sigurd Frosterus (6.4.1902) tvivlade på det meningsfulla i deras roll som konst- och litteraturkritiker:

[Vi] jäkta som vansinniga att finna något nytt, som ännu icke människornas beundran hunnit fläcka, och när vi funnit det jubla vi – tills det efter allra högst par år är lika dåligt som allt det andra, därför att det då har cirkulerat bland vämjelsen här. Den största otjänst man kan göra en författare, en konstnär är i grunden att upptäcka honom och föra människorna till honom; så länge han är obekant kan någon enstaka individ finna väg till honom och i ensamhet njuta af hvad han har att skänka, under det att han är ohjälpligen tillspillogifven så snart hans namn börjar vara på allas läppar.⁵¹

Att ge spridning åt de författare som man upptäckt var att kasta pärlor för svinen.

Inom denna värld där kommersiell framgång uppfattades som misskrediterande och ekonomisk misär som befordrande rådde på så sätt en bakvänd ekonomisk ordning. När man i en ekonomiskt trängd situationen diskuterade hur förlusten skulle fördelas, föreslog någon av euterpisterna att det ”blir bäst att var och en betalar i proportion till det mått av bidrag han levererat”.⁵² Det som eftersträvades genom att kompromisslöst värna om den konstnärliga integriteten uppnåddes också delvis. Enligt Alma Söderhjelm blev *Euterpe* ”en av de mest artistiskt enhetliga och litterärt solidariska som vi någonsin haft”.⁵³

⁵⁰ Mustelin, *Euterpe*, s. 97–102.

⁵¹ Cit. i Mustelin, *Euterpe*, s. 353.

⁵² Söderhjelm, *Min värld*, s. 307.

⁵³ Söderhjelm, *Min värld*, s. 311.

Enhetligheten var någonting man aktivt kämpade för, vilket också framgår av kretsens interna dynamik och brottningen mellan de olika generationer som var företrädare inom kretsen. Trots att det huvudsakligen rörde sig om ett socialt enhetligt koteri bestående av ”Euterpeynglingar” var man beroende av äldre beskyddare som Yrjö Hirn och Werner Söderhjelm. Särskilt förhållandet till den senare var komplicerat. Man var beroende av hans auktoritet och tidvis svarade han, trots att man inte räknade honom bland kretsens egentliga medlemmar, för ett mycket stort antal artiklar i tidskriften. Samtidigt representerade han vetenskapliga ideal som delvis ansågs omoderna, och kanske ännu viktigare ett journalistiskt förhållningssätt som uppfattades som ett hot mot det rena konstnärsideal som euterpisterna försvarade. Söderhjelm hjälpte t.ex. Gripenberg att etablera sig som författare⁵⁴ och euterpisterna gav honom ett stort utrymme i tidskriften, men lite motvilligt eftersom man betraktade honom som ett slags trojansk häst som hotade att föra in marknadens och journalistikens principer i en rent litterär miljö.⁵⁵ *Euterpe* skulle vara oberoende av äldre koterier, andligt förmynderskap och journalistiken. Allt detta representerade Söderhjelm, som själv balanserade mellan litteraturkritik i dagspressen och ”värdigare sysselsättning”, som det heter i ett brev av brodern Torsten Söderhjelm till Bertel Gripenberg. Werner Söderhjelm hade för avsikt att lämna litteraturkritiken i *Hufvudstadsbladet* och försökte förmå sin bror att överta uppgiften, men denne hade ”gudskelof än så länge kunnat motstå guldets förfärande frästelse”.⁵⁶ Konstnären behövde inte inta ett likgiltigt förhållningssätt till ”verkligheten”, men den aktiva handling som han genomförde bestod framför allt i att skapa sin värld, vilket förutsatte distans till det praktiska livet.

När *Euterpe* hösten 1903 kämpade mot nedläggning p.g.a. dåliga finanser erbjöd sig Werner Söderhjelm att överta huvudredaktörskapet, vilket med-

⁵⁴ Gripenberg, *Det var de tiderna*, s. 75.

⁵⁵ Se Mustelin, *Euterpe*, s. 62–63, 69. *Euterpe* skulle bevaras som ett organ för ”de unga” och Söderhjelm skulle inte få uppträda som ”smådjäflarnas konung” (Lagerborgs uttryck). För Söderhjelm själv var *Euterpe* en kompensation för oförverkligade planer på en kosmopolitisk litterär tidskrift i mitten av 1880-talet tillsammans med Hjalmar Neiglick och K. A. Tavaststjerna. Se Mustelin, *Hjalmar Neiglick*, s. 101–104. Om Söderhjelm och *Euterpe*, se Henning Söderhjelm, *Werner Söderhjelm*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 378 (Helsingfors 1960), s. 138–139. Om Söderhjelm svårigheter att skapa sig en position ”ovan stridsvimlet” genom att värna om sin intellektuella självständighet utan att försumma de fenomenska idealen, se Mustelin, *Euterpe*, s. 67–68.

⁵⁶ Mustelin, *Euterpe*, s. 74, 77–79.

arbetarna ansåg att skulle ha varit en dödsdom för tidskriften. Något motsträvt lät man honom fungera som ett slags ”smakråd”. Söderhjelm hängav sig helt åt *Euterpe*, där han under tidskriftens sista årgång (1905) blev dess främsta opinionsbildande skribent, och bland medarbetarna rådde dämpade stämningar. Bertel Gripenberg tyckte att skillnaden mellan *Euterpe* och *Finsk Tidskrift* blev allt mindre och beklagade att inte en enda brandartikel, inte ett enda förargelseväckande stycke skönlitteratur, inte ett enda hätskt personligt angrepp ingått i *Euterpe*.⁵⁷ Den journalistiska orienteringen tog slutligen över. En månad efter storstrejken 1905 utkom *Euterpes* sista nummer (30 december). Dess rykte levde kvar och minnet av tidskriften hölls vid liv inte minst av euterpisterna själva under återkommande minnesfester då man hylade tidskriftens insats. Den hade, skriver Mustelin, ”skjutit mången bräsch i de murar som värnade konservatismen. I konst- och litteraturfrågor hade *Euterpe* icke sällan fällt det utslagsgivande omdömet.”⁵⁸ Nedläggningen vändes av Gripenberg till en bestraffning åt publiken för dess snålhet och slöhet. Det var, återger Mustelin, rätt åt läsarna.⁵⁹

I skuggan av de politiska omvälvningar som ägde rum i Finland mellan *Euterpes* nedläggning och *Argus* första provnummer hösten 1907 dämpades den sociala reformivern inom kretsen. Kulturtidskrifternas betydelse som apolitiska kulturorgan accentuerades efter storstrejken 1905 och representationsreformen 1906, då de bildade eliterna i kulturen sökte en motvikt till den politiska utvecklingen som för dem innebar en relativ tillbakagång. Också de principiellt reformvänliga intellektuella hade svårt att hänga med i utvecklingen. ”Ett så häftigt uppsving i den sociala rörelsen som den allmänna rösträtten, enkammarparlamentet, kvinnosakens plötsliga realiserande, nykterhetstvånget, torparpolitiken, kommunalreformsträvandena sammanlagt representera, har något af storm uti sig, något rasande”, skriver Guss Mattsson i sin programartikel ”För vad vi börja” (1908:1).

Den mildrade radikalismen i *Argus* hade förstås också att göra med att medarbetarna blivit äldre och vunnit en erkänd position inom det kulturella fältet. Då man inte längre behövde kämpa för sin plats i det litterära rummet var det möjligt att tona ned den ”exklusiva” karaktär som *Euterpe* haft och rikta sig till en publik som inte längre begränsade sig till medarbetarna och deras vänner. Omorienteringen skedde ändå utan större entusiasm. Den nye

⁵⁷ Mustelin, *Euterpe*, s. 88.

⁵⁸ Mustelin, *Euterpe*, s. 352.

⁵⁹ Mustelin, *Euterpe*, s. 354.

redaktören Guss Mattsson var en auktoritet i tidningsvärlden men en del inom *Argus*-kretsen var kritiska till hans sätt att förhålla sig till journalistiken – ”alltför amerikanskt”⁶⁰ – samtidigt som man ur prenumerantsynpunkt insåg behovet av en annorlunda linje än föregångaren haft. Redan i det andra numret (1908:2) polemiserade Werner Söderhjelm (som alltså i *Euterpe* varit den som stod närmast politiken och marknaden) mot programartikeln, som enligt honom var alltför försiktig och skeptisk i förhållande till reformrörelsen. Tidningen hade blivit ”alldeles för Mattssonsk,” skriver Söderhjelm, ”men det går i publiken”. Enligt honom delades inte Mattssons vädjan till eftertanke och kontinuitet av alla inom *Argus*-kretsen. För Mattsson var det viktigt att *Argus* fick en egen publik som bl.a. kunde garantera redaktörerna ett ordentligt arvode, till skillnad från *Euterpe* som redigerats utan ersättning.⁶¹ Under hans redaktörskap utvecklades *Argus* från den exklusiva konst- och litteraturtidsskrift som *Euterpe* varit till ett mera professionellt företag. Inte minst genom Mattssons egna kåserier och populärvetenskapliga bidrag riktade den sig till en bredare publik än sin föregångare.

Kampen mot den nationella idealismen

Vad betydde den av *Euterpe* bekämpade ”litterära konservatismen” i en rudimentär litterär miljö som sekelskiftets Finland, som bara påbörjat den ackumulering av litterära resurser genom vilken nationella traditioner skapas? Eftersom dessa resurser samlas inom nationella gränser kännetecknas det internationella litterära rummet, som Pascale Casanova visat, av hierarki och ojämlikhet, i en värld där makten har formen av prestige (den auktoritet som innehas av de äldsta, ädlaste och mest legitima litteraturerna). De äldsta nationerna som varit längst etablerade i det litterära rummet är ”rikast” eftersom det litterära kapitalet koncentrerats till dessa regioner, som för mera perifera kulturer blir en källa till ackumulering av litterärt kapital.⁶²

Mot den här bakgrunden borde det vara en tacksam uppgift att introducera litterära innovationer i en perifer miljö som Finland, som hörde till nykomlingarna i den internationella litterära konkurrensen och var mitt uppe i en intensiv kulturell importverksamhet som syftade till att ”hinna ifatt” de längre hunna kulturländerna. I *Euterpe* 1904:8 framhöll Eino Leino att det rent av kunde förefalla som om det inte fanns någon litterär konservatism i

⁶⁰ Mustelin, *Euterpe*, s. 358.

⁶¹ Gunnar Castrén, ’Argus’ födelse’, *Nya Argus* 1938:1.

⁶² Pascale Casanova, *La république mondiale des lettres* (Paris 1999).

Finland, där en ny konstriktning lätt kunde slå igenom utan att någon äldre först behövde förkastas. Resultatet blev en allmän eklekticism som fritt för- enade motiv ur klassicism, romantik, realism, symbolism och impressionism. Vårt Pantheon, skriver Leino, ”har plats för alla folks och alla tiders gudar”. Men samtidigt låg det i den obegränsade kompromissviljan ett annat slags konservatism, som enligt honom var mycket värre än det öppna motståndet och som bestod i att man i brist på inre säkerhet höll sig till det som vunnit allmänt erkännande. ”Hos oss sätter man sig aldrig på tvären, när det gäller något nytt: man bromsar.” På det litterära området var bristen på djärvhet en dödssynd. Resultatet var enligt Leino att allting blev lite slätstruket och grått.⁶³

Kulturförmedling styrs av bestämda positioner inom lokala intellektuella fält. Även om nationella och internationella författare och intellektuella strider för olika ändamål verkar de inte i olika sfärer, utan inom ett och samma rum (där det nationella och det internationella är motsatta ståndpunkter som kämpar mot varandra).⁶⁴ Euterpisternas önskan att låta friska fläktar från Europa vädra ut den instängda luften i hemlandet var uttryck för deras strävan att skapa sig en legitim position i det litterära fältet utanför den nationella idealismen.⁶⁵ De nationella intellektuella är lika beroende av kulturimport som kosmopoliterna, men hos de förra är spåren av denna verksamhet och referenserna till utlandet mindre explicita. Där de nationella intellektuella anstränger sig för att dölja beroendet av utlandet gör kosmopoliterna allt för att synliggöra detta beroendeförhållande och kulturimportens betydelse. ”Att älska Finland är att älska sin klockstapel”, skriver Rolf Lagerborg. ”Vi glömma vad vi äro skyldiga utlandet; i kultur är det nästan allt. Och att vi i kulturarbete ha att gälda kulturlånen. Vi äro parasiter på kulturhårdarna, alla små folk äro det. Om de ej prestera sin anpart, ha de ej rätt att vara till.”⁶⁶

Men trots allt deras hån mot fosterlandet var euterpisterna, i likhet med den inom kretsen beundrade Georg Brandes själv, goda patrioter. Utlandet var för dem inte bara friheten utan ett instrument i den kulturkamp som de hade varit med om att sätta igång hemma. Som kosmopoliter balanserade

⁶³ Jfr Mustelin, *Euterpe*, s. 208–209.

⁶⁴ Casanova, *La république mondiale des lettres*, s. 154–157.

⁶⁵ För de små nationernas kosmopoliter i utkanterna av den litterära republiken framstår förhållandet mellan nationellt och internationellt som analogt med den mellan heteronomi och autonomi i det litterära fältet.

⁶⁶ Lagerborg, *I egna ögon*, s. 250, cit. ur dagbok 1902.

euterpisterna ständigt mellan lokal förankring och försök att frigöra sig från det nationella imperativet. De internationella referenserna ökade deras självständighet i förhållande till den nationella kulturen, inom ramen för vad socialantropologen Ulf Hannerz kallar kosmopolitismens narcissistiska ådra. Genom att ställa viljan att engagera sig i främmande kulturer mot bakgrund av jag-relaterade betraktelser argumenterar Hannerz för att underkastelse i utlandet kan ligga till grund för en form av herravälde på hemmaplan. Kontakten och kunskapen om den selektivt importerade främmande kulturen befrämjar ett slags reflexiv autonomi i förhållande till den egna kulturen.⁶⁷ För eliter som representerar nationella minoriteter med ett obekvämt förhållande till den hegemoniska kulturen kan den här typen av transnationalism, vid sidan av den uttalade målsättningen att hinna ifatt ”det europeiska framskridandet”, fungera som ett verktyg i deras försvar av sin hotade position.

Georg Brandes är ett viktigt namn när det gäller inte bara kulturförmedlingen i *Euterpe* utan också deras världsbild och uppfattning om litteraturkritikens uppgift och metoder. I Norden var hans ställning som erkännande instans obestridlig. Med Egon Friedells ord var han ett slags ”litterär kungamakare” för sin tids intellektuella generation.⁶⁸ Att vägen till litterärt erkännande gick via honom bekräftar också hans finska samtida. ”Då jag började arbeta i litteratur och kort därefter lärde mig känna Edra arbeten,” skriver Juhani Aho till Brandes (2.8.1892) har jag haft den uppfattningen att man ”slagit igenom”, så snart man hunnit tränga sig fram till Eder uppmärksamhet.⁶⁹ Den uppfattningen hade också Minna Canth som 1887 översatte första delen av *Hovedstrømninger i det 19de Aarhundredes Litteratur* (Emigrantlitteraturen). Översättningens syfte var ett slags ackumulering av symboliskt kapital, avslöjar Canth skämtsamt i ett brev från samma år: ”Siitä hirmuisesti ylpeilen! Ainakin siksi kuin pääsen tästä yhä korkeammalle, nim. Tainé’in,

⁶⁷ Ulf Hannerz, ‘Cosmopolitans and locals in world culture’, *Theory, Culture and Society* 1990:7. Jfr Eleonore Kofman som påminner om att de förhållande föreställningarna om kosmopoliter tenderar att avleda uppmärksamheten från de lokala hänsyn som de bör ställas mot. Eleonore Kofman, ‘Figures of the Cosmopolitan: Privileged Nationals and National Outsiders’, Chris Rumford (ed.), *Cosmopolitanism and Europe* (Liverpool 2007).

⁶⁸ Egon Friedell, *Kulturhistoria. Från svarta döden till världskriget*, övers. Alf Ahlberg, del III (Stockholm 1935), s. 418.

⁶⁹ Georg Brandes, *Georg och Edv. Brandes brevväxling med svenska och finska författare och vetenskapsmän*, utg. av John Landquist, del II, Juhani Aho till Georg Brandes 2.8.1892 (Stockholm 1942).

Renan'in ja Spencerin tuttavuuteen. Sitten sanon Brandesille 'morjens'.⁷⁰ Alma Söderhjelm vittnar om Brandes symboliska betydelse när hon berättar hur hon, trots att bekantskapen med Brandes inte på alla punkter svarade mot hennes förväntningar, ivrigt deltog i hyllningen av honom som "Namn och Verk".⁷¹

Själv är Brandes ett exempel på kulturförmedlarens ambivalenta position i den litterära världen. Genom sin ställning som en aktör i centrum bidrog Brandes genom sina översättningar, nätverk o.s.v. till att sprida innovationer som vunnit erkännande i centrum, men blev inte själv erkänd i centrum för någon nyskapande insats. Hans Shakespearebok blev uppmärksammad i England, liksom hans skrifter om tysk litteratur i Tyskland. Men det hjälpte honom inte, som hans levnadstecknare Jørgen Knudsen påpekat, i hans strävan efter erkännande i den litterära modernitetens centrum: av de 3 000 sidor Brandes skrev om sitt älskade Frankrike blev bara några hundra översatta till franska, trots att han hade ett stöd hos sin gamla läromästare Taine.⁷²

I Finland är Brandes känd som impulsgevare för den realistiska litteraturen på 1880-talet. Hans kontakter med det finska kulturlivet fortsatte med ökad intensitet under följande period i hans intellektuella utveckling, efter omvändelsen till den nietscheanska aristokratiska radikalismen som han introducerade i Norden och den litterära nyromantiken i slutet av 1880-talet. Försvaret av de förföljda smånationerna var en hjärtesak för Brandes (polacker, armenier, finnar o.s.v.), som bl.a. var medstiftare av den fransk-finska tidskriften *L'Européen*, grundad inom ramen för den finska propagandaverksamheten i utlandet.⁷³

Temat Brandes, Finland och det moderna genombrottet har varit föremål för diskussion i anknytning till frågan om förhållandet mellan realism och naturalism, och om den senare riktningens betydelse i Finland. Den litteraturhistoriska forskningen i Finland har inte tillmätt naturalismen någon större betydelse, eftersom den kolliderade med den nationella idealismen som tryckte sin prägel på de verk som skrevs under 1880- och 1890-talen. Man har föredragit begreppet realism, som inte tyngs av lika pessimistiska och il-

⁷⁰ "Den är jag väldigt stolt över! Åtminstone tills jag når ännu högre, till Taine, Renan och Spencer. Då kan jag säga farväl till Brandes." Cit. i Annamari Sarajas, *Viimeiset romantikot. Kirjallisuuden aatteiden vaihtelua 1880-luvun jälkeen* (Porvoo 1962), s. 8.

⁷¹ Söderhjelm, *Min värld*, s. 302.

⁷² Knudsen, 'Georg Brandes og de intellektuelle', s. 25.

⁷³ Jørgen Knudsen, *GB: en Georg Brandes-biografi* (København 2008), s. 445–468.

lusionslösa konnotationer som naturalism, och i synnerhet termen ”naturlig realism”, där ”naturlig” är liktydig med ”nationell”.⁷⁴ Naturalismen och Zola har setts som en radikaliserings av den ”realistiska” riktningen som i Finland balanserades av impulser från den skandinaviska och ryska litteraturen, i linje med Brandes uppfattning att de nordiska författarna skiljde sig från de franska naturalisterna genom sin praktisk-idealistska grundsyn som var oförenlig med den ”vetenskapliga” naturalistiska determinismen. Den harmoniserade bättre med en realistisk litteratur som diagnostiserade samhällsproblem för att kunna förbättra dem och som möjliggjorde en mera empatisk skildring av folket.⁷⁵ Det moderna genombrottets män i Norden var moralister, idealister och realister samtidigt, och mellan dessa strömningar fanns inga oöverkomliga motsättningar.⁷⁶

Den illusionslöshet och oförenlighet med nationell idealism och social optimism som naturalismen anklagades för kännetecknade också de strömningar som uppstod som en reaktion mot naturalismen: *l'art pour l'art*, dekadensen, symbolismen. I *Euterpe* fanns inget behov av ett idealiserande filter när man diskuterade dessa riktningar. Mot bakgrund av den position som de intagit i det litterära fältet som den rena konstens försvarare mot moralisering var det inte en angelägen uppgift för euterpisterna att, i likhet med t.ex. *Valvoja*,⁷⁷ skydda den finska litteraturen från den vetenskapligt-analytiska, pessimistiska och deterministiska franska naturalismens ”nedrivande” verkan och styra den inhemska litteraturen i riktningen av en nationellt-idealistskt färgad ”naturlig” realism. Stämplingen av euterpisterna som ”dekadenta” var en följd av deras likgiltighet i förhållande till den dominerande uppfattningen om konstens moraliska uppgift. De var programmatiskt ointresserade av att skydda litteraturen från kulturpessimism och ”dekadenssymtom”.

⁷⁴ Kantokorpi, 'Naturalismmin kuvotus', s. 16–17.

⁷⁵ Päivi Lappalainen, *Koti, kansa ja maailman tabraava lika. Näkökulmia 1880- ja 1890-luvun kirjallisuuteen* (Helsinki 2000), s. 14–16.

⁷⁶ Den här bilden av Brandes och hans tolkning av den nordiska litteraturens förhållande till den franska litteraturen är naturligtvis selektiv. Riikka Rossi påpekar att det trots allt är bara några fraser ur Brandes massiva produktion som börjat leva sitt eget liv i litteraturhistoriska studier och allmänverk, och visar hur envist man i Norden framhållit den egna traditionens oförenlighet med den franska, även om det inneburit att man måste blunda för det kritiska budskapet och den trots allt inte frånvarande sociala reformivern hos Zola och de franska naturalisterna. Rossi, *Le naturalisme finlandais*, s. 59–63.

⁷⁷ Se Kantokorpi, 'Naturalismmin kuvotus'.

Som individualister med ett ambivalent förhållande till den nationella entusiasmen hade Euterpisterna en särskild böjelse för att skildra misskända författare som gick sin egen väg och vägrade pruta på sina ideal. Exempel hämtades ur den franska litteraturen. I sin avhandling om Étienne Pivert de Senancour (1898) kontextualiserar Alvar Törnudd sitt forskningsobjekt som en bortglömd talangfull författare: ”De ha ägt sin momentana ryktbarhet, sin korta tid af storhet, sina beundrande adeptter. De ha engång hört till de utvaldas skara och endast de utvalda ha hyllat dem. De ha ej stiftat några skolor, vågat stå allena och utom partierna. Men all öfverlägsenhet – andens icke minst – har sina vedersakare. De ha lidit smälek, stundom till och med förföljelse. Utom elitkretsen ha deras skrifter endast väckt förvåning [...]”.⁷⁸ Senancours rykte vilar i stället på ett erkännande av några stora namn som Proust, Sainte-Beuve och George Sand.

Ett liknande indirekt försvar av en intellektuell outsiderposition påträffas två år senare hos en annan blivande euterpist, Alexis von Kræmer, som disputerade på en avhandling om symbolisten Villiers de L'Isle-Adam. Bokens första rader lyder: ”Ju mer man fördjupar sig i studiet af Villiers de L'Isle-Adams konstnärskap, desto tydligare inser man att denne författare i det hela taget, stod utom de stora strömningarna i den franska litteraturen på 1860-, 70- och 80-talen. Det gick därför med honom som det brukar gå med värkligen individuella talanger. Han blef oförstådd och hånad af kritiken i den dagliga prässen.”⁷⁹ Villiers hörde, tillsammans med Flaubert, Baudelaire, Huysmans, och Leconte de L'Isle, till de försvarare av konsten för konstens skull som euterpisterna beundrade. Hos dessa ställdes den konstnärliga verksamheten i skarp motsättning till makten och marknaden.⁸⁰ När Villiers på 1860-talet etablerade sig som författare i Paris, skriver von Kræmer, rörde han sig med små medel. ”Dessutom saknade han i mer än vanlig grad sinne för det praktiska, hvarför han hälst behandlade dylika bekymmer med stor nonchalance. Nu gälde det att förtjäna det dagliga brödet, men Villiers hvarken kunde eller ville sälja sig till regelbundet arbete. Han skref när han kände sig inspirerad, utan att någonsin jämkna med sitt ideal för publikens skull. [...] Han lät sin

⁷⁸ Alvar Törnudd, *Étienne Pivert de Senancour. En literaturhistorisk studie* (Helsingfors 1898), s. I.

⁷⁹ von Kræmer, *Villiers de l'Isle-Adam*.

⁸⁰ Bourdieu, *Konstens regler*, s. 110–111.

inbillning skapa en helt annan värld åt sig i hvilken han trufdes godt och där han herskade oinskränkt.”⁸¹

von Kræmer, som tillbringat en stor del av 1890-talet i Paris, var sekreterare vid Alliance française i Helsingfors och tjänstgjorde som lärare i franska. I *Euterpe* försökte han väcka intresse för den moderna franska litteraturen, som den finländska publiken enligt honom vänt ryggen åt och fruktade inte minst p.g.a. dess osedlighet. Han skrev t.ex. om Rimbaud (1903:13) och riktade kritik mot bristande förståelse för Baudelaire hos C. G. Estlander i *Finsk Tidskrift*.⁸²

Även om artiklar om socialismen, av Rolf Lagerborg och Leo Ehrnrooth, bidrog till att i allmänhetens ögon stämpla euterpisterna som också politiskt radikala, var det i första hand som ”dekadenta” och exklusiva snobbar som man upprörde den allmänna opinionen – ”nuoria kloppeja, joiden mielikuviutus on turmeltunut – dekadentteja”, beskriver skådespelaren Elli Tompuri *Euterpe*-kretsen i sina memoarer.⁸³ Man hade inom kretsen halvt på skämt framkastat ett förslag om att bilda en förening för ”sedlighetens bekämpande”.⁸⁴ Tidskriften förde en kamp mot källborgerligheten och konservatismen, som inom det litterära fältet representerades av *Finsk Tidskrift* och *Hufvudstadsbladet*.

Utifrån det litterära fältets specifika logik var det närmast befordrande att bli karakteriserad som dekadent. Enligt C. A. af Nyborg (1906) var ordet en ”hederstitel, ty den skänkes sedan tjugo år osvikligt den, som kommer fram med något nytt”.⁸⁵ Som alltid när det gäller avantgardet efter Baudelaire var kretsens målsättning att chockera det sovande borgerskapet, om inte annat så med ”överdrifter, paradoxer och obetänksamma yttranden”. För ”allmänheten är en flodhäst”, heter det i ett brev av Bertel Gripenberg 1904, ”dess sömn är tung och djup”.⁸⁶ Genom sin estetiska frigjordhet bröt man med såväl den borgerliga konstens moraliska konformism som den sociala konsten och realismens prisande av de förtrycktas moraliska överlägsenhet.⁸⁷ Det var det

⁸¹ von Kræmer, *Villiers de l'Isle-Adam*, s. 8–9.

⁸² Mustelin, *Euterpe*, s. 183–184.

⁸³ Övers. ”unga glopas med fördärvad fantasi – dekadenter”. Elli Tompuri, *Minun tieni* (Porvoo 1942), s. 67–68. Se även Kristina Ranki, *Isänmaa ja Ranska. Suomalainen frankofilia 1880–1914*, Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 169 (Helsinki 2007), s. 281.

⁸⁴ Mustelin, *Euterpe*, s. 46.

⁸⁵ af Nyborg, *Katolska skalden*, s. 129.

⁸⁶ Cit. i Mustelin, *Euterpe*, s. 84–85.

⁸⁷ Jfr Bourdieu, *Konstens regler*, s. 130.

som upprörde. På ett annat plan var ”dekadensen” en ovälkommen företeelse eftersom den genom sin destruktiva pessimism upplevdes som ett hot mot den nationella idealismen.⁸⁸ En möjlig konsekvens av alltings estetisering var en moralisk neutralitet eller etisk nihilism, som fördömdes av en borgerlig konstdiskussion präglad av nationalromantiska synsätt. *Euterpes* ”dekadens” var i den här belysningen en symbolisk handling inom ramen för en estetisk revolution som den borgerliga publiken uppfattade som ungdomlig provokation.

Kosmopolitism i periferin

I sekelskiftets Finland fanns enligt Gunnar Castrén bara två icke-nationalistiska grupper: socialisterna och ”en handfull kulturkosmopoliter som tillsammans icke spelat någon politisk roll trots en del försök”.⁸⁹ *Euterpe* och efterföljaren *Argus* representerade de sistnämnda. Deras kulturkosmopolitiska program var ett medel för att skapa en legitim position inom det lokala fältet med stöd av internationellt symboliskt kapital.

”Med små fosterland är det ingen fröjd”, antecknar Rolf Lagerborg från Paris 1895. I dem är man mindre fri än i de stora och uppträder dessutom med anspråk och manér ”som äro allt annat än klädsamma för vår blygsamma plats ’bland nationernas antal’”. Lagerborg var inte en fiende till patriotismen men efterlyste en utvidgning av den. Vi kunde, säger han, ”gott tåla att en smula denationaliseras”, att inte låta de nationella idealen, fördomarna och kännetecknen utvecklas genom att ”utestänga större synvidder”.⁹⁰ Lite senare skriver han om fördelarna med att arbeta i ”i kulturcentra och i länder med tätare folkmängd”, där allting inte var beroende av nationalitetsfrågorna. ”Endast här ute [i Paris] kan jag i mitt specialfack finna en fåra att plöja, som är min och helt min.”⁹¹

⁸⁸ Pirjo Lyytikäinen, ’Dekadensi – rappion runous’, Lyytikäinen (toim.), *Dekadensi vuosisadan vaihteen taiteessa ja kirjallisuudessa*, s. 13–14.

⁸⁹ Gunnar Castrén (signaturen ”Rob Roy”) i *Argus* 1908:3. Den här uppfattningen hade också de nationalistiska intellektuella som i likhet med V. A. Koskenniemi på 1930-talet ansåg att den finska nationalstaten ännu inte var konsoliderad och hotades från två håll: den ”internationella marxismen” och den ”skandinaviskt orienterade svenskheten”. Se Erkki Sevänen, ’Ensimmäisen tasavallan poliittinen tilanne ja kirjallisen älymystön toimintastrategiat’, Pertti Karkama & Hanne Koivisto, *Älymystön jäljillä*, SKS, Tietolipas 151 (Helsinki 1997).

⁹⁰ Lagerborg, *I egna ögon*, s. 182.

⁹¹ Lagerborg, *I egna ögon*, s. 250, cit. ur dagbok 1902.

Lagerborg hörde till de otaliga intellektuella, författare, konstnärer, vetenskapsmän och -kvinnor som vid den här tidpunkten reste till Paris för att söka konstnärlig eller vetenskaplig inspiration och genom kulturimport främja sin position i hemlandet.⁹² De nordiska intellektuella som i likhet med Brandes, Ibsen och Edelfelt hade en publik i centrum är relativt få. Och inte heller för dem handlade det enbart om att byta ut nationell heteronomi mot internationell autonomi, utan om att skriva in sig i ett mera komplext system av nationell identifikation inom ett europeiskt rum präglad av nationella rivaliteter, som man får tillträde till som representant för en specifik nation eller region – enligt en cirkulär logik där det, ur en nationell synvinkel, eftersträvade internationella anseendet bygger på förmågan att personifiera nationen. På så sätt ingår nationella och internationella positioner i ett ömsesidigt samspel.⁹³

Om man i periferin kan försvara en autonom och avantgardistisk position med stöd av referenser till kulturella centrum med en förment högre förståelse för konstnärlig eller intellektuell kompromisslöshet, finansierades denna exklusiva och autonoma position bland exempelvis avantgardet i Paris genom en ackumulering av internationella resurser på ett lite annorlunda sätt. Det sistnämnda ansträngde sig för att vinna internationellt erkännande genom att anpassa de exporterade verken (urvalet, titlar, medföljande kommentarer osv.) till nationella smaker och nedtona det avantgardistiska inslaget. På så sätt kunde man ha råd att vara avantgarde hemma, genom att med internationellt symboliskt kapital finansiera en exklusiv ståndpunkt i det nationella fältet.⁹⁴

Euterpes kulturförmedling bestod i en selektiv överföring av i första hand den franska litteraturen för att introducera en ny position i det nationella rummet. Det kulturkosmopolitiska programmet var underställt positioneringsstrategier i nationella debatter och det övergripande syftet att mobili-

⁹² Se Ranki, *Isänmaa ja Ranska*.

⁹³ För en demonstration av detta förhållande med Henrik Ibsens karriär som exempel, se Blaise Wilfert, "Henrik Ibsen, auteur (inter)national", Michel Espagne (dir.), *Le Prisme du Nord. Pays du Nord, France, Allemagne, 1750–1920* (Tusson 2006).

⁹⁴ Béatrice Joyeux-Prunel, "Nul n'est prophète en son pays"? *L'internationalisation de la peinture des avant-gardes parisiennes, 1855–1914* (Paris 2009).

sera ett internationellt symboliskt kapital i kampen mot nationell partikularism.⁹⁵

Lagerborg och hans Euterpekolleger deltog i olika parallella självständighetskamper. De kämpade för kretsens autonomi i förhållande till äldre traditioner och kottierier i det litterära fältet, för individen mot gemenskapens krav (kyrkan, fosterländskheten) och för den oberoende kritiske intellektuelle, för konsten och litteraturen mot den nationella politiken och marknaden, och för Finland mot Ryssland. I alla dessa kamper, med undantag av den sista, gällde det att med stöd av internationella referenser mobilisera symboliska resurser för att försvara en specifik position inom det nationella fältet, snarare än att som ”denationaliserade” intellektuella vinna tillträde till en fristående transnationell intellektuell värld. Det gjorde man genom kulturimport, upprättande av symboliska allianser med utländska författare och verk eller genom att som Lagerborg, som i Paris 1903 försvarade en doktorsavhandling som p.g.a. dess oförenlighet med den dominerande moralsynen underkänts i Helsingfors, söka erkännande hos legitimerande instanser i utlandet.⁹⁶

Nedläggningen av *Euterpe* 1905 och återupplivandet genom *Argus* två år senare kan betraktas som en relativ tillbakagång när det gäller tidskriftens kamp för kulturens självständighet. Det litterära eller intellektuella fältets väg mot autonomi är som Bourdieu visat ojämn och en återgång till olika former av beroende står inte sällan bakom hörnet. Kritiken av det ”akademiska” och *Finsk Tidskrift* bör förstås mot bakgrunden av *Euterpes* kamp för konstens och de intellektuellas självständighet. I sitt försvar av rätten att själv definiera principerna för sin legitimitet betraktade man all slags kompromissvilja gentemot krafter utanför det litterära rummet med stor misstänksamhet. Under hela sin existens kämpade *Euterpe* för att upprätthålla en skarp gräns mot journalistiken och den politiska pressen, samtidigt som t.ex. Arvid Mörne, som stod nära kretsen, ansåg att tidskriften borde bli kvitt sin position som ett ”litterärt finsmakarorgan” och ställas på en bredare bas genom att ge de

⁹⁵ Utan att närmare gå in på frågan om vilka krafter man här kämpade emot, kan det konstateras att själva begreppet ”kosmopolit” (fi. ”*kosmopoliitti*”) i den 1912 utkomna fjärde delen av *Tietosanakirja*, utöver hänvisningar till världsmedborgarskap och ”allmänvärldslighet” (”*yleismaailmallisuus*”), också definieras som en i denna ”allmänvärldslighet förklädd nonchalans i förhållande till det egna fosterlandets intressen” (”*yleismaailmallisuuden peittoon kätkeytyvä välinpitämättömyys oman isänmaan eduista*”).

⁹⁶ Se Jalava, *Minä ja maailmanhenki*, s. 344–345; Stefan Nygård, *Filosofins renässans eller modern mystik. Bergsondebatten i Finland* (Helsingfors 2008), s. 9–11.

äldre (Söderhjelm och Hirn) en större roll i den och på ett mera direkt sätt alliera sig med vänsterpressen, för att på detta sätt få en praktisk effekt i samhället.⁹⁷ I kontrast till den uppfattning som Mörne här ger uttryck för är ”de intellektuellas födelse” under den här perioden ett uttryck för den paradoxala kombinationen av autonomi och engagemang som ligger till grund för de intellektuellas politiska auktoritet. Det var genom att värna om sin nyvunna autonomi som de intellektuella från och med sekelskiftet 1900 kunde garantera effektiviteten i sitt politiska handlande. Med modell från Dreyfusaffären överskreds motsättningen mellan engagemang och autonomi när de intellektuella ingrep i det politiska livet såsom intellektuella, d.v.s. med en specifik auktoritet som var förankrad i deras delaktighet i en relativt autonom litterär eller vetenskaplig värld präglad av värden som universalism, oegennyttan och kompetens, vilket gav dem rätt att leda en kollektiv mobilisering till försvar för dessa värden.⁹⁸

⁹⁷ Mustelin, *Euterpe*, s. 74–75.

⁹⁸ Charle, *Naissance des "intellectuels"*; Bourdieu, *Konstens regler*, efterskriften 'För en korporativism kring det universella'.

SYNPUNKTEN

Fjorton punkter beträffande vetenskapliga recensioner

MAX ENGMAN

Nedanstående synpunkter på recensioner av facklitteratur i vetenskapliga tidskrifter är ett resultat av en mångårig verksamhet som recensent samt som redaktionssekreterare och redaktör för *Historisk Tidskrift för Finland*.¹ Under denna tid har jag lärt mig mycket av äldre kolleger, men också kommit att reflektera över genren som sådan. Det är i alla fall skäl att påminna om två inbördes lätt motstridiga visdomar: ”principer är till för personer som saknar omdöme” och ”omdöme kan inte läras ut”. Å ena sidan kan inget ersätta stilkänsla och omdöme, å andra sidan är det bra att ha en uppsättning regler att gripa till om det behövs. Synpunkterna nedan är alltså inga ”stadgar”, snarare författarens personliga version av rätt allmänt omfattade förhållningsätt. För att inte tillmäta dem alltför stor vikt är det skäl att påminna om vad Clemenceau sade om upphovsmannen till de ursprungliga Fjorton punkterna: ”vilken förmätenhet, Gud själv klarade sig med tio, varför skall han ha fjorton?”

1

Den vetenskapliga recensionen är ett centralt hjälpmedel och redskap för fackhistoriker och historiskt intresserade och var ett viktigt inslag och redskap i fackets professionalisering. Recensionsavdelningar har ingått i alla välredigerade historiska facktidskrifter sedan *Historische Zeitschrift* (1859). Liksom facktidskriftens fristående bidrag, den vetenskapliga uppsatsen, är den vetenskapliga recensionen en genre för sig. Den vetenskapliga recensio-

¹ Texten skrevs ursprungligen för ett doktorandseminarium i Tvärminne våren 2009.

nen är facketts främsta bedömningsgrund, den kan ”make or break” karriärer och skall skrivas med motsvarande allvar.

2

En recensent får inte recensera den bok han eller hon hade velat att författaren skrivit eller hade valt att skriva själv, utan den bok som ifrågavarande faktiskt har skrivit. Det hindrar inte en diskussion och bedömning av det meningsfulla och ändamålsenliga i författarens ämnesval, frågeställning, avgränsning och uppläggning. En sådan diskussion bör ingå om det är motiverat (t.ex. om dessa val lett till att slutresultatet är vilseledande), men i övrigt bör författarens val respekteras.

3

En recensent bör bara acceptera recensensuppdrag för vilka ifrågavarande har tillräcklig expertis eller är redo att skaffa sig en sådan i den utsträckning uppdraget kräver – ibland måste man läsa annat och mera än recensensboken för att kunna placera in den i forskningsläget och jämföra resultaten med eventuella föregångare. Någon gång måste man skriva sin första recension, men en vetenskaplig tidskrift är inte nödvändigtvis alltid lämplig som första forum.

4

En bedömning av huruvida jäv föreligger är en fråga som primärt ankommer på tidskriftens redaktion, men en recensent bör också själv vara noga med jäv, det är viktigt för recensionens, och i ett vidare perspektiv facketts trovärdighet. Recensenten bör ha en position i förhållande till den recenserade boken och dess författare som skapar förutsättningar för en självständig bedömning. Det är inte bara en fråga om juridiskt jäv eller personlig förmåga till objektivitet, utan om trovärdighet. Ifall en tidskriftsredaktion gör misstaget att föreslå att någon skall recensera en närstående släkting, lärare, elev, förman, underlydande, medförfattare, samarbetspartner, institutionskollega eller motsvarande bör ifrågavarande själv göra en bedömning. Det gäller likaväl ifråga om vänner, fiender, medsökande och konkurrenter. Det kan ibland vara svårt att finna en sakkunnig recensent utan bindningar till författaren, men det är ett centralt värde att hålla fast vid principen. Beröm av närmaste kolleger är i detta perspektiv inte mycket värt och det är totalt oetiskt att använda en recension för att sabla ned en konkurrent. En recension skriven av en person vars objektivitet och/eller sakkunskap kan ifrågasättas kan också vändas mot författaren eller verket oberoende av om recensionen är positiv (avfärdas som vänkritik) eller negativ (tolkas så att t.o.m. författarens vänner

anser att boken är dålig). Det är inte ändamålsenligt att samma recensent skriver om en bok på flera fora, i synnerhet inte i två vetenskapliga tidskrifter. Författaren har rätt till oberoende bedömningar och sådana kan antas föra fram olika synpunkter. På små språk- och fackområden föreligger en risk att boken bara bedöms av samma person eller få personer i olika sammanhang.

5

En recension bör utmytna i en helhetsbedömning och en dryftning av bokens starka och svaga sidor, men ogärna i något som påminner om ett skolvitsord. Det bör också framgå hur författaren besvarat frågeställningen och vad resultatet betyder för vårt vetande på området. Det är skäl att understryka vikten av en ärlig och uppriktig bedömning. Ingen är betjänt av ett intellektuellt klimat där recensioner avslutas med intetsägande beröm ("ett viktigt bidrag till ämnet X") och där de verkliga, ibland helt konträra bedömningarna, uttalade t.o.m. av recensenten, cirkulerar med djungeltelegrafens eller framläggs vid de historiska institutionernas kaffebord.

Ibland sägs det att dåliga böcker inte borde recenserars, men i själva verket är det snarast tvärtom. I fackets intresse borde svaga arbeten förses med ett slags varningsskylt så att ingen förleds att bygga på bristfälliga forskningsresultat eller lita på felaktiga slutsatser. Detta motiverar dock inte lustmord på recenserade författare eller böcker.

Problematisera är arbeten av amatörer utan anspråk på vetenskaplig status. Huruvida sådana verk skall recenserars är en fråga som gäller tidskriftens linje och sålunda en redaktionell fråga, men det är klart att en tidskrift inte kan ha dubbla standarder, d.v.s. att verk av amatörer bedöms välvilligare bara för att författaren inte är akademiker. De flesta bedömningsgrunder är allmängiltiga och det vore inte bara nedlåtande, utan också förvirrande att deklarerar att verket är bra för att vara skrivet av en amatör, men inte håller måttet i en normal bedömning. Ifall ett verk recenserars bör kriterierna var i stort sett desamma, vilket inte hindrar att recensenten beaktar verkets tillkomstsituation.

6

En recension bör alltid relatera det recenserade arbetet till forskningsläget: är det nyskapande, en landvinning, epokgörande, en omvärdering, hör till en skola, upprepar eller omskriver tidigare vetande? Ifall arbetet hör hemma i en skola eller forskningstradition kan detta gärna nämnas, men författaren har rätt till en oberoende bedömning och att inte bara stämplas som medlem av en skola eller som elev till någon akademisk lärare. Likaså bör recensenten inte avfärda hela verket ifall det innehåller värdefulla delresultat.

7

En recension bör ge en tillräcklig bild av bokens innehåll, men ett referat är ingen recension. Den refererande delen av en recension bör vara så fyllig att läsaren kan bilda sig en uppfattning om verkets material och resultat. Det är viktigt eftersom en vetenskaplig tidskrifts läsare vill veta för vilka ändamål boken är användbar. Innehållsreferat är särskilt viktiga i fråga om språk som en betydande del av läsarna inte behärskar (i *HTF* oftast finska och ryska).

8

En recension bör innehålla ett avsnitt om teori, metod och källmaterial, men om dessa inte är speciella, bristfälliga eller nyskapande på något sätt, kan detta göras ganska kort. Ifall dessa aspekter har ett allmännare intresse och/eller är kontroversiella respektive nyskapande, skall de givetvis diskuteras och bedömas.

9

En vetenskaplig recension skall vara rationellt argumenterad, inte löst tyckande, särskilt inte i fråga om resultat, teori, metod och akribi. Beträffande stil och illustrationer kan man (inom rimliga gränser) tillåta sig en mera subjektiv eller estetisk bedömning – även om man bör beakta att illustrationerna också är eller bör vara en del av argumentationen.

10

En recension skall inte vara en felfinnarövning. Ifall det recenserade arbetet kännetecknas av många tryck-, sak- eller slarvfel skall detta påpekas, gärna med några typiska exempel där felet har någon betydelse. Att göra ett stort nummer av tryckfel i en bok tyder på dåligt omdöme hos recensenten. Ifall boken inte har några speciella brister av detta slag kan man kvittera akribin med ett allmänt omdöme av typen ”välskriven”, ”omsorgsfull analys” eller ”väl dokumenterad” och låta det räcka.

11

En recensent bör ge beröm när det är motiverat. En recension är en kritisk granskning, men behöver och får inte vara en uppvisning i negativism eller raljerande elakhet. En recensent får inte missbruka den maktposition uppdraget innebär.

12

Den gamla regeln ”Fortiter in re, suaviter in modo” är fortfarande en god ledstjärna; en recension skall inte skrivas i affekt. Omdömen kan vara skarpa utan att vara otidiga och är mycket mera övertygande på detta sätt. Den recenserade boken må ha hurudana brister som helst, det är ingen ursäkt för

överord och allra minst för att gå till personligheter. Personliga tillvitelser och karaktärsbord är inte hemma i en vetenskaplig tidskrift. Det är möjligt att bokens brister beror på brister hos författaren, obildning, slarv, fixa idéer, partiståndpunkt eller motsvarande, men spekulationer om dylikt hör inte hemma i en recension. Som en något brutal tumregel kan uppställas att en recensent med exempel och kritisk analys får påvisa att författaren skrivit som en dumbom, man kan t.o.m. se det som en skyldighet (jfr punkt 5). Däremot är det inte tillåtet att *deklarerat* att författaren är en dumbom, det är läsarens sak att dra den slutsatsen – förutsatt att han blivit övertygad. Detsamma gäller omvänt panegyriska geniförklaringar.

13

Forskningsetiska frågor aktualiseras inte ofta, men kan vara besvärliga. En anklagelse för eller insinuation om t.ex. plagiat, medveten desinformation, fusk med källor eller analys är något mycket allvarligt. Inte riktigt lika allvarligt, men illa nog är att hävda att en forskare medvetet nedvärderar sina föregångare och konkurrenter för att lyfta fram sina egna insatser. Ifall dylika brott mot forskningsetiken kan påvisas skall de i fackets eget intresse avslöjas, men det kan vara skäl att diskutera tillvägagångssättet med redaktionen. Allvarliga fall kan kanske bättre prövas i en forskningsetisk nämnd än genom en offentlig anklagelse i en tidskrift. Man bör komma ihåg att den som anklagats i en kvartalstidskrift – i bästa fall – kan få in ett beriktigande eller bemötande först efter tre månader.

14

En av de svåraste frågorna gäller bemötanden av recensioner och fortsatt diskussion. Det anses relativt självklart att en forskare har rätt till ett genmäle om hans tolkningar och resultat angripits eller ifrågasatts i en bok, en uppsats och i synnerhet i en tidskrifts diskussionsavdelning. Till den vetenskapliga polemikens väsen hör rätten att argumentera mot kritik. I fråga om en vetenskaplig recension är detta inte lika självklart. I idealfallet är recensenten en sakkunnig, ojävig och objektiv forskare som bedömer enligt vetenskapliga kriterier. Ingen är ofelbar och det gäller även recensenter, men det är ändå en i huvudsak god princip att den recenserade inte skall inleda polemik och att tidskrifter inte skall uppmuntra till sådant. En recenserad författare har ingen automatisk rätt till ett genmäle. Det är sannolikt att en recenserad författare är av annan åsikt beträffande en kritisk recension, men detta räcker inte. Det är heller inte svårt att inse att konsekvensen kan bli en ganska ofruktbar advokatyr om vad författaren egentligen avsett och hur hans eller hennes

resultat skall tolkas och bedömas samt polemiker utan intresse för andra än deltagarna.

Lika klart som det är att en recenserad författare inte har någon automatisk rätt till ett genmäle, lika uppenbart är att han eller hon i vissa fall har otvetydig moralisk rätt till genmäle. Det gäller t.ex. om ifrågavarande blivit uppenbart feltolkad eller missförstådd eller om bedömningen är klart partisk eller orättvis. Redaktionen borde ha sett till att dylikt inte publicerades, men ifall det skett bör den drabbade få en möjlighet att lägga fram sin syn. Redaktionen kan (eventuellt i samma nummer för att inte förlänga meningsutbytet) ytterligare ge recensenten en möjlighet till en *kort* kommentar – recensenten har ju fått uppdraget därför att redaktionen litat på ifrågavarandes sakkunskap och omdöme. Huruvida polemiken ytterligare skall få fortsätta i tidskriftens spalter är en ömtålig redaktionell fråga. Det finns ingen orsak att uppmuntra ”gläfs”, som lätt urartar till ofrukbara tillvitelser. Däremot kan en diskussion som utgående från recensionen kommer in på vetenskapligt intressanta frågor som för den vetenskapliga diskussionen framåt dirigeras till diskussionsavdelningen. Där kan den fortgå som ett tema för sig på ett forum som uttryckligen är avsett för vetenskaplig diskussion.

*

Avsikten med det ovanstående är ingalunda att avskräcka presumtiva recensenter. Avsikten är att peka på vikten av att recensioner skrivs med allvar och inlevelse. Det finns inget bättre sätt att sätta sig in i en frågeställning än att arbeta med en bok för recension. Det är lärorikt på ett sätt som få andra delar av det vetenskapliga hantverket eftersom det tvingar recensenten att sätta sig in i och bedöma de val som författaren träffat under arbetets gång. Samtidigt ger välskrivna recensioner ovärderlig information för alla som använder forskningsresultat.

GRANSKNINGAR

Om medeltidsmänniskans nätverk och världssyn

Lars Hermanson, *Bärande band. Vänskap, kärlek och brödraskap i det medeltida Nordeuropa, ca 1000–1200*, 319 s., Nordic Academic Press, Lund 2009.

Vänskapsbanden utgör en viktig del av mänsklighetens sätt att verka i världen och forma sin världsbild. Temat har hittills inte lyfts fram särskilt mycket i studier av den nordiska medeltiden, varför fil.dr Lars Hermansons verk om vänskap i Norden under tidig medeltid är ett mycket välkommet tillägg. Hermanson, som är lektor vid Uppsala universitet, disputerade på medeltida nätverk år 2000. I föreliggande verk undersöker Hermanson hur religiösa föreställningar och normer stod i relation till synen på vänskap och kärlek och hur detta påverkade medeltidsmänniskans sociala identitet och politiska verksamhet. Boken erbjuder därmed en rad aha-upplevelser för envar som intresserar sig för nätverk eller vill ta del av en mer pluralistisk syn på medeltiden.

Som underlag för studien fungerar både nordiskt och allmänuropeiskt källmaterial. Teoretiskt anknuter sig Hermansons forskning till antropologen Marcel Mauss¹ syn på samhällets sfärer (politiskt, religiöst, ideologiskt o.s.v.), men Hermanson vill även tolka samhället som en föränderlig process uppbyggd av sociala, dynamiska relationer. Hermanson fokuserar på individerna som en del av det offentliga *och* det privata – tidigare forskare har kanske gjort en allt för skarp åtskillnad mellan dessa sfärer, i stället för att försöka se medeltidsmänniskans aktiva roller ur ett större, mentalitetshistoriskt perspektiv. Den mångkunniga professorn Eva Österberg har varit en av föregångarna inom forskningen om vänskap.²

Under de senaste decennierna har man mer ingående börjat granska de processer i vilka politik fördes under medeltiden, hur nätverk byggdes upp o.s.v. Härmed framträder en helt annan bild av medeltiden än den syn på tidevarvet, vilken allt för länge var dominerade, t.ex. i Finland under 1900-talet.³

¹ Marcel Mauss, *Gåvan* (Uppsala 1972, urspr. 1925).

² T.ex. Eva Österberg, *Vänskap – en lång historia* (Stockholm 2007).

³ I Finland har Derek Fewster skildrat den militanta medeltidsbild, som länge dominerat inom forskningen. Se Derek Fewster, *Visions of past Glory. Nationalism and the Construction of Early Finnish History*. Studia Fennica Historica 11 (Helsinki 2006).

Hermanson presenterar tre exempel på hur vänskap manifesterades politiskt och andligt under 1000- 1100- och 1200-talen, då samhället överlag upplevde mycket stora omvälvningar. Han tar avstamp i antiken, eftersom den utgör en grogrund för den medeltida världsbilden. Under medeltiden låg olika debatter sedan som grund för synen på hur elitens vänskapsband skulle utformas. Detta ses t.ex. i debatten om den gode härskaren och hans förhållande till Gud, om idealet *rex iustus*, vilket även Hermanson kommenterar (t.ex. på s. 182). I detta fall representerade betonandet av vänskapsband ett större andligt ideal i förhållande till vad ättesamhället framhävt. Härskaren kunde sedan utnyttja idéen om andlig vänskap och brödraskap som ett maktinstrument (s. 215). Härskardebatten var fortsättningsvis aktuell under 1300-talet, då heliga Birgitta underrättade kung Magnus Eriksson om hur en furste borde regera och uppträda, inte minst mot och inför sina undersåtar.⁴

Enligt författaren har vänskapsband, i form av exempelvis gillen, med andra ord utgjort en mycket viktig del av maktens fundament under medeltiden och troligen redan under förhistorisk tid. Detta uttrycktes på symbolisk väg inom exempelvis olika brödraskap. I medeltida källor skildras ständiga tvister, men också hur de löstes – genom samarbete. Vänskap och kärlek var en del av det offentliga livet och ingick i den religiösa och politiska världsbilden. Då är det naturligtvis fråga om eliten, som är den grupp i samhället som främst reflekteras i källmaterialet. Men Hermanson relaterar skickligt det relativt knappa källmaterialet från Norden till vad vi vet om den europeiska, medeltida världsbilden – och då blir det hela mycket intressant och djuplodande.⁵ Ibland är texten ganska deskriptiv, men det gör samtidigt att man kan följa Hermansons sätt att tolka källmaterialet.

Den sociala tryggheten i samhället bestod i att man identifierade sig med olika gemenskaper: byalaget, familjen, gården o.s.v. (s. 189). Banden mellan individerna var både horisontella och hierarkiska. Den medeltida, kristna kontexten med helgon (Guds vänner) och ritualer (t.ex. utväxlande av gåvor), bör ses som en del av processerna som formade och omvandlade dessa

⁴ T.ex. Olle Ferm har länge forskat kring synen på Magnus Eriksson under medeltiden och senare. Bl.a. Kristin Drar har framfört synvinklar på Birgittas s.k. furstespegel. Se Olle Ferm, *Olaus Petri och Heliga Birgitta. Synpunkter på ett nytt sätt att skriva historia i 1500-talets Sverige*. Runica et Mediævalia Scripta minora 15 (Stockholm 2007); Kristin Drar, *Konungens herravälde såsom rättvisans, fridens och frihetens beskydd: medeltidens fursteideal i svenskt hög- och senmedeltida källmaterial*. Acta Universitatis Lundensis. Sectio I. Theologica juridica humaniora 33 (Stockholm 1980). Då det gäller härskarideal under senare epoker, har t.ex. Henrika Tandefelt betraktat Gustav III. Se Henrika Tandefelt, *Konsten att härska – Gustav III inför sina undersåtar* (Helsingfors 2008).

⁵ Som en självklar europeisk föregångare till detta mikrohistoriska tillvägagångssätt kan väl ses annalisternas skola, med t.ex. Le Roy Laduire och Ginsburg som förgrundsgestalter. Se Emanuelle Le Roy Laduire, *Montailou: village occitan de 1294 à 1324* (Paris 1978); Carlo Ginsburg, *Il formaggio e i vermi: Il cosmo di un mugnaio del '500* (Einaudi 2009, urspr. 1976).

band: ”Det religiöst rituella samspelet mellan levande och döda, mellan kyrkans representanter och lekmän, mellan hög och låg, bidrog därmed till att det skapades en kristen kollektiv mentalitet som genomsyrade nästan alla folklager” (s. 193f), konstaterar Hermanson.

Enligt Hermanson var vänskap och kärlek de starkaste andliga banden för den medeltida eliten eftersom de knöt mänskligheten till Gud och himmelriket, d.v.s. till den ”andra” världen. Detta konstaterande är mycket förtjänstfullt och välkommet: medeltidsmänniskan måste helt enkelt tolkas utgående från den tid, fylld av föreställningar och mentala band, som hon levde i. Hermanson kritiserar därmed en tidigare historiesyn, där medeltiden granskats politiskt som ett ”förstatligt samhälle” på väg att ”utvecklas”. Ur ett forskningshistoriskt perspektiv är det kanske inte så konstigt att det går att framföra dessa synpunkter i dag, då vi upplever hur vår identitet, via t.ex. nya sociala medier som Facebook, skapas och omdanas i en mer dynamisk process. Är måhända den medeltida bygemenskapen fortfarande närvarande – nu i elektronisk form? Hur manifesteras våra sociala och hierarkiska band nu, i elektronisk form?

I någon mån har man kanske framfört en del nya synpunkter i liknande stil inom genusforskningen, närmast genom att betona exempelvis den kvinnliga elitens nätverk och påverkningsmöjligheter i medeltids- och renässanssamhället⁶, men det finns gott om utrymme för reviderande analyser även av männens värld. Under det gångna decenniet har nätverksforskningen verkligen blivit aktuell genom att, som sagt, framföra nya synvinklar. Föreliggande verk av Hermanson är förhoppningsvis bara ett i raden av böcker, som kunde utkomma som tillägg eller fortsättningar på nydanande doktorsavhandlingar, vilka kanske inte tidigare varit utgivna eller lika lättillgängliga. Självfallet bör Hermanson gå i täten, och fortsätta sitt förträffliga arbete med att analysera och omdefiniera synen på medeltidsmänniskan och hennes värld.

Eva Ahl-Waris

⁶ Bland de senaste, mest betydande analyserna kan man lyfta fram t.ex. Anu Lahtinen doktorsavhandling. Se Anu Lahtinen, *Sopeutuvat, neuvottelevat, kapinalliset. Naiset toimijoina Flemingin sukupiirissä 1470–1620* (Helsinki 2007).

Nordiska helgon

Jan Brunius, *Atque Olavi. Nordiska helgon i medeltida mässböcker*, Runica et Mediaevalia Scripta minora 17, 187 s., ill., Stockholm 2008.

Forskningen kring medeltida svenska handskriftsfragment har på den senaste tiden än en gång aktualiserats. Åren 1995–2004 slutfördes inom ramen för det s.k. MPO-projektet (medeltida pergamentomslag) katalogiseringen av de pergamentblad ur medeltida handskrifter som på 1500- och 1600-talet blivit pärmar för de s.k. fogderäkenskaperna, till den del dessa finns i Riksarkivet i Stockholm. Motsvarande räkenskapsböcker för Finland tillföll Ryssland genom fredsfördraget i Fredrikshamn 1809, och överfördes sedermera till Senatens arkiv i Helsingfors. Där separerades pärmarna från själva räkenskapshandlingarna redan i mitten av 1800-talet, och har efterhand katalogiserats vid Nationalbiblioteket i Helsingfors. Från och med år 2007 undersöks fragmenten av en forskningsgrupp under ledning av professor Tuomas Heikkilä. Slottsarkivarie Jan Brunius, som deltog i MPO-projektet, har nyligen utkommit med en bok som också den är ägnad att föra forskningen framåt gällande det viktigaste problemet på området: Var skrevs handskrifterna, och var har de varit i bruk under medeltiden?

I all synnerhet för Finlands del utgör fragmenten den viktigaste återstoden av den medeltida litterära kultur som bevarats till i dag. Det står klart att de räkenskaper som kronofogdarna sammanställde i det svenska riket från och med reformationen bands in i pergamentblad ur inbundna handskrifter (*codex*) som fanns till hands och som befunnits överflödiga. Däremot finns det väldigt få metoder för att närmare bestämma var handskrifterna framställts och var de varit i bruk. Eftersom den paleografiska forskningen kring nordiska hög- och senmedeltida handskrifter fortfarande är rätt blygsam, är förutsättningarna för en närmare datering och lokalisering ytterst begränsade.¹ Visserligen kan man också försöka sluta sig till var handskrifterna ursprungligen funnits genom att undersöka hur och var de resterande fragmenten varit i bruk i egenskap av räkenskapspärmar, men också i det avseendet vet vi

¹ Se Michael Gulick, 'Preliminary observations on Romanesque manuscripts fragments of English, Norman and Swedish origin in Riksarkivet (Stockholm 2005)', Jan Brunius (ed.), *Medieval Book Fragments in Sweden: An international seminar in Stockholm 13–16 November 2003* (Stockholm 2005), s. 31–82, samt Tuomas Heikkilä, 'I ett medeltida scriptorium i Åbo', *HTF* 93 (2008:3), s. 253–284, samt i dito nummer Jaakko Tahkokallio, 'Handskrifter från ett scriptorium i Åbo från mitten av 1400-talet?', s. 285–317, och Jesse Keskiäho, 'En grupp handskrifter från slutet av 1400-talet – från Nådendals scriptorium?', s. 318–350. Se även Anna Wolodarski, 'De svenska medeltida bokägarna speglade i fragmentsamlingen', *Arkiv, samhälle och forskning* (2004), s. 168–175.

väldigt lite. Den främsta metoden för att lokalisera fragmenten utgår emellertid från de variationer i liturgin som uppstod mellan de medeltida svenska stifteten. Härigenom möjliggörs en lokalisering av medeltida *codex* som innehåller liturgiska element – vilket gäller de flesta av de överflödiga handskrifter som numera endast återstår i fragmentarisk form – förutsatt att den liturgiska praxis som framgår av ett fragment kan knytas till en viss stiftsordning. Därpå kan man foga andra fragment till dessa på basis av yttre kännetecken, och på så vis eventuellt lokalisera fragmenten närmare. Hittills har forskningen kring stiftsordningarna framför allt utgått från bevarade senmedeltida tryckta mäs böcker (*mässtryck*) och kalendarier.² Brunius har emellertid gått in för att undersöka introduktionen och utvecklingen av medeltida nordiska helgonkulturer i svenska källor före mässtryckens tid. Syftet med hans studium är dels att klarlägga tidpunkten för och framväxten av skilda stiftsordningar, dels att undersöka hur väl respektive stiftsordning återspeglas i liturgin sådan den återges i senmedeltida mässtryck. Resultaten kan utnyttjas t.ex. för att lokalisera fragment som verkar sakna en exakt motsvarighet bland de mässtryck vi känner till, även då det finns skäl att anta att de härrör sig ur liturgiska handböcker som varit i bruk i det medeltida svenska riket.

Trots att Brunius koncentrerat sig på en enda liturgisk detalj, de nordiska helgonmässorna, utgör hans bok icke desto mindre ett viktigt bidrag till forskningen kring medeltida handskriftsfragment och liturgi. Undersökningen fokuserar på helgonfesterna för Olav, Knut den helige (Knut konung), Knut Lavard (Knut hertig), Erik, Eskil, Henrik, Botvid, Sigfrid, Elin av Skövde, Birgitta, David och Ansgar – även om den sistnämnde härstammade från kontinenten, kom han att få rollen av Sveriges apostel i våra trakter. Brunius jämför den bild som framträder i hans egen undersökning med Sven Helanders översikt över den svenska medeltida liturgins utveckling.³ Helander indelar den i fem skeden: det första, från missionstiden till 1200-talet, kännetecknas av skiftande impulser från dels England, dels Västeuropa; betecknande för det andra skedet, under 1200-talets förra del, är bl.a. förekomsten av liturgiska handböcker framställda i Norden och lokala helgon, det tredje skedet, 1200–1300, kännetecknas av att domkapiteln började framträda med egna stiftsordningar, det fjärde skedet, 1300-talet, innebar genombrottet för tiggardordnarnas helgonfester, och under det femte skedet, på 1400-talet, etableras bestående skillnader mellan de olika stiftstraditionerna, som slutgiltigt bekräftades i stiftstrycken.

Brunius har begränsat sig till de liturgiska handböcker som innehåller mäsordningen: mäs boken (*missale*) och sångboken (*graduale*). Närmare bestämt har han fokuserat på de sånger (*introitus/officium, psalmus, graduale, versus*,

² Se särskilt Aarno Malin, *Die Heiligenkalender Finnlands. Seine Zusammensetzung und Entwicklung*, Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 20 (Helsinki 1925); Sven Helander, *Den medeltida Uppsalaliturgin. Studier i helgonlängd, tidegärd och mässa* (Stockholm 2001).

³ Sven Helander, *Ansgarskulten i Norden* (Stockholm 1989), s. 91.

alleluia/tractus, offertorium, communio, sequentiae) böner (*collecta, secreta, postcommunio/complenda*) och läsningar (*epistola, evangelium*) som varierade beroende på dag. Kalendarier och helgonlitanior ingår inte i undersökningen. Av de sammanlagt 22 900 fragmenten i svenska Riksarkivets elektroniska databas har Brunius använt sig av 199 fragment ur den medeltida missalen (36 handskrifter från 1400-talet, 36 från 1300-talet, 21 från 1200-talet och 7 från 1100-talet) som innehåller mässor för nordiska helgon. De f.d. räkenskapspärmarna i det finländska Riksarkivet har således inte beaktats, trots att fragmentsamlingen i Helsingfors kunde ha bidragit till att bredda källmaterialet. I och med den nuvarande avgränsningen, har Brunius sist och slutligen inte hittat tillräckligt många tidiga källor för samtliga helgons del. Å andra sidan pågår katalogiseringen av Nationalbibliotekets fragmentsamling i Helsingfors fortfarande till vissa delar, och Brunius resultat kan bidra till den framtida forskningen kring dessa fragment.

Det äldsta av de nordiska helgonen, Olav, utgör ett åskådligt exempel på hur introduktionen av nya helgon i de liturgiska handskrifterna gick till. Hans festdag, den 29 juli, dyker för första gången upp som en anteckning i marginalen på sin rätta plats i den redan befintliga missalen, för att därefter i den nyare missalen återfinnas i form av tillägget *atque Olavi* ("samt Olav") i rubriken efter festdagens övriga helgon. Så småningom tillkom separata böner till Olav utöver bönerna till dagens övriga helgon. Brunius konstaterar vissa variationer i Olav-kulten mellan stiftet genom hela medeltiden. Variationen är störst, t.o.m. inom ett och samma stift, för mer sällsynta helgon, som Ansgar eller den danske Knut konung (den 10 juli), som firades hela medeltiden igenom framför allt i Linköping och Västerås stift. Åbo skiljde sig från övriga stift genom att fira Knut konung samma dag som Knut Lavard (Knut hertig, den 7 januari), vars kult var mycket begränsad i resten av det medeltida Sverige. Däremot uppvisade kulten för helgon av riksomfattande betydelse, såsom Erik, till en början ytterst små stiftsvisa variationer och för enhetligades alltmer i hela riket mot slutet av medeltiden. Även kulten av Sankta Elin skiljer sig från andra helgonkultur genom den enhetlighet som präglade frandet av henne inom samtliga stift. Sammanfattningsvis konstaterar Brunius att mässor för nya helgon konstruerades med delar av befintliga helgonmässor, och en *collecta*-bön som omnämnde det nya helgonet tillkom först i ett senare skede. Nästa steg innebar att helgonet tillägnades flera alternativa separata böner, och de mest firade helgonen erhöll ett särskilt officium.

Brunius konstaterar stora variationer i det bevarade källmaterialet – medan de allra äldsta tiderna inom de flesta stift förblir höljda i dunkel p.g.a. avsaknad av källmaterial, härstammar ojämförligt flest bevarade medeltida handskriftsfragment från Linköpings stift (i boken ingår ett appendix med ett mer ingående studium av liturgin i Linköpings stift, vilket föranletts av det rikhaltiga källmaterialet). För Linköpings stift kan vi se en enhetlig praxis redan fr.o.m. 1300-talets slut, medan däremot de bevarade fragmenten från Sträng-

näs, Uppsala och Västerås stift från 1400-talet motsvarar den praxis som rådde inom dessa stift vid medeltidens slut, sådan den återges i stiftstrycken. Skara stift uppvisar ingen enhetlig tradition före *Breviarium Scarensea*, som trycktes 1498. Brunius konstaterar att det nya forskningsmaterialet stöder den bild av helgonliturgiernas utveckling som presenterats i tidigare forskning, och som framför allt baserat sig på studier av kalendarier. Likaså styrks uppfattningen att de senmedeltida stiftstrycken åtminstone för de nordiska helgonmässornas del till största delen innebar att rådande praxis inom respektive stift kodifierades. Av den anledningen vore det också intressant att undersöka mässans övriga delar jämfört med senmedeltida mässtryck. Och eftersom Brunius undersökning visar att det etablerades en stiftsvis praxis för helgonliturgierna, vore det intressant att företa en närmare undersökning av de ändringar som faktiskt var nödvändiga att göra när en handskrift, som ursprungligen varit avsedd att användas inom ett stift, togs i bruk i ett helt annat stift.

Brunius bok är ett viktigt komplement till och konsoliderar den bild tidigare forskning kommit fram till gällande framväxten av de nordiska helgonliturgierna, och bidrar säkert också för egen del till att fastställa stiftsproveniensen för vissa handskriftsfragment, något som vi ännu vet rätt lite om. I detta avseende är det utan tvekan värdefullaste avsnittet i föreliggande bok det 64 sidor långa appendixet som innehåller 56 tabeller i kronologisk ordning över hur mässan för vart och ett av helgonen vuxit fram, alltifrån helgonkultens tidigaste introduktion till de tidigaste stiftstrycken, inklusive inledningsorden i varje del av mässan. På det hela taget är Brunius bok ett värdefullt exempel på det slags forskning som den elektroniska katalogiseringen av våra medeltida handskriftssamlingar möjliggör, och jag förenar mig gärna i hans förhoppning om att boken måtte inspirera till ytterligare forskning på området.

Jesse Keskiäho

Ockupation och pacificering under stora ofreden

Hilding Klingenberg, *Repression och legitimering – rysk maktutövning i Åbo generalguvernement 1717–1721*, 307 s., Åbo Akademis förlag 2009.

I den nordiska och internationella forskningen har studierna av krig traditionellt fokuserat på krigföring eller de mer politiska aspekterna av krig. Under de senaste årtiondena har forskningen alltmer börjat intressera sig för kopplingen mellan krigföringen och det civila samhället. I dag finns studier som tydligt visar att krigföring aldrig hade varit möjlig utan att det civila samhällets resurser på olika sätt utnyttjats till det yttersta. Det gäller inte minst i det glest befolkade, avlägsna och relativt fattiga område som de nordiska länderna utgjorde. Stora ofreden, eller den ryska ockupationen av Finland 1713–1721, har tidigare undersökts ur olika perspektiv, men ingen har mer djupgående problematiserat den ryska ockupationsmaktens legitimitetssträvanden. Klingenberg avhandling är på så sätt att betrakta som ett pionjärarbete. Avhandlingen fyller en viktig lucka i våra kunskaper om en ockupationsmaktens agerande under den tidigmoderna perioden. Avhandlingens främsta tes, att legitimitetssträvandena skedde parallellt med en mer eller mindre omfattande repression, är intressant och ett verkligt viktigt bidrag till våra kunskaper om ockupation i allmänhet och i synnerhet när det gäller stora ofreden.

Det forskningsläge som Klingenberg har att förhålla sig till representerar olika tidsperioder. En del studier är tillkomna i slutet av 1800-talet och andra under det senaste årtiondet. Naturligtvis skiljer sig dessa studier åt när det gäller forskningstradition och historiesyn. Historieskrivning i Finland är många gånger politiskt aktuell. Det är uppenbart att studierna av stora nordiska kriget har påverkats i olika riktningar beroende på i vilken tid de har tillkommit. Den ryska ockupationen har tolkats olika beroende på Finlands relation till grannen i öster eller författarens relation till samma granne. Detta kunde kanske ha lyfts fram ännu mer i Klingenberg avhandling som en viktig aspekt på historieforskningens dilemma och möjligheter.

I Klingenberg avhandling möter vi ett ganska tydligt aktörsperspektiv. Detta framskymtar i författarens förklaringar till att ryssarna övergick till en civilförvaltning av det ockuperade Finland i stället för den tidigare militära ockupationsförvaltningen. Klingenberg anser att tsar Peters vilja att pröva nya förvaltningsrutiner var betydelsefull. Finland var på så sätt ett försöksfält. Han lyfter även fram tsarens personliga beundran för det svenska förvaltningssystemet och hans inläsning på litteratur av "folkkrättslig" natur. Det skulle med andra ord ha funnits flera olika politiska och kanske ideologiska skäl att införa en mer ordnad civilförvaltning i linje med den tidigare

svenska förvaltningen. Min uppfattning är att även om andra skäl till civilförvaltningens tillkomst är möjliga måste den främsta förklaringen hur som helst ha varit att tillgodose den ryska ockupationsarméns underhåll. För mig framstår detta skäl som det mest betydande. På basis av den militärhistoriska forskningen (se t.ex. Christer Kuvajas forskning) vet vi att underhållet i ett svårtillgängligt och fattigt område, som det tidiga 1700-talets Finland utgjorde, var mycket svårt att lösa för en armé. Det krävde att lokalsamhällets resurser utnyttjades till bristningsgränsen. Inte minst gällde det att snabbt skapa en god relation till civilbefolkningen för att över huvud taget kunna hålla armén vid liv. Om lokalbefolkningen började obstruera kunde det bli katastrofalt för krigföringen (jfr finska kriget 1808–1809). Jag och Klingenberg är därför inte helt eniga om vilken faktor som var mest betydande då civilförvaltningen tillkom.

I avhandlingen använder Klingenberg några analysbegrepp som kan kommenteras. Legitimitet är ett viktigt begrepp. Klingenberg ger en tillfredsställande definition av vad legitimitet skulle kunna innebära. Däremot hade begreppet samhällskontrakt kunnat definieras bättre och analyseras lite mer. Överhet och undersåtar har en relation som båda kan fördrå med. Vad detta mer exakt kunde ha inneburit anser jag att Klingenberg borde ha utvecklat. Skälet är att begreppet ofta återkommer i avhandlingen då Klingenberg jämför förhållandena före den ryska ockupationen och under den samma. Klingenberg väljer att inte använda det av andra forskare i samband med finska kriget 1808–1809 nyttjade begreppet pacifiering. Här har Klingenberg rätt i att pacifieringsbegreppet skulle behöva en tydligare definition, men samtidigt är det nog så att de legitimitetssträvanden och den repression som används parallellt av ryssarna i Finland 1717–1721 skulle kunna inrymmas i ett pacifieringsbegrepp, trots att det under stora nordiska kriget inte i första hand var fråga om att erövra området, som i fallet 1808, utan snarare om att ockupera det som pant inför stundande fredsförhandlingar med Sverige. Klingenberg avhandling ger en utgångspunkt för kommande forskare att gå vidare från med begreppsdefinitionerna. Jag anser att det finns möjlighet att ytterligare utveckla begreppen.

Avhandlingen innehåller en komparation. Avsikten är att jämföra förhållandena i Finland 1717–1721 med andra ockupationer. Komparationen är i sig lovvärd och intressant. Som Klingenberg själv framhåller går det att se företeelser under ockupationen av Finland 1717–1721 mer tydligt vid en jämförelse. Det går även att bättre avgöra hur representativ studien av civilförvaltningen i Finland 1717–1721 är. I mitt tycke är det mest intressanta resultatet i Klingenberg komparation att motståndet i Finland 1717–1721 var förhållandevis lamt, medan det i de jämförda fallen förekom starkare reaktioner från civilbefolkningen. Samtidigt finns det alltid problem med komparationer. Ett är valet av jämförelseobjekt: varför valdes till exempel inte den ryska ockupationen av Västerbotten 1809 som komparation? Den avsåg på samma sätt som ockupationen av Finland 1713–1721 en tillfällig

okkupation. Hur som helst öppnar Klingenberg med sin komparation för nya forskningsuppgifter där en studie av lilla ofreden 1741–1743 framstår som mest angelägen.

Att formulera ett syfte med en avhandling är förvisso en svår konst. Klingebergs syftesformulering kunde mer ha fångat den generella problematik som han vill studera. Formuleringen kunde helt enkelt ha varit lite mera vid. Avhandlingen ger inte bara svar på förhållandena under okkupationen i Finland 1717–1721. Den tar faktiskt ett lite mera generellt grepp om en okkupationsmakts relation till civilbefolkningen inom ett okupationsområde under den tidigmoderna epoken. Låt vara att man begränsade syftet till att röra det sena 1600-talet och 1700-talet, med tanke på hur underhållssystemen hade utvecklats, men Klingebergs avhandling tar upp en generell problematik som kunde ha lyfts fram i syftesformuleringen. Frågan om legitimitetssträvande är alltid aktuell i samband med okkupationer av det slag som studeras i avhandlingen. I avhandlingens sammanfattning och resultatredovisning (kapitel 8) hade det varit möjligt att i linje med detta utveckla resonemangen till en mer allmän diskussion om en okkupationsmakts agerande i ett okupationsområde.

Avslutningsvis anser jag att Klingebergs avhandling, trots de invändningar jag har, väl uppfyller de krav som kan ställas på en doktorsavhandling i historia. Avhandlingen innehåller tydliga frågeställningar i relation till forskningsläget, en operationalisering via några begrepp som går att följa, ett antal empiriska studier väl förankrade i ett omfattande källmaterial, en någorlunda komparation och slutligen en bra resultatredovisning och återkoppling. Det tål att upprepas att avhandlingen är empiriskt välgrundad och bygger på ett omfattande källmaterial – ett faktum som författaren faktiskt till egen fördel hade kunnat lyfta fram mer. I en tid av krympande tid för forskning inför en doktorsavhandling är det glädjande med god empiri och djupdykningar i arkiven. Klingenberg har därför bidragit med ny kunskap på ett utmärkt sätt. Det är till syvende och sist målet med all forskning.

Martin Hårdstedt

Historier om många Andra

Jens Rydström & David Tjeder, *Kvinnor, män och alla Andra. En svensk genushistoria*, 282 s., Studentlitteratur, Lund 2009.

Att skriva historia utifrån nya perspektiv är en handling som förändrar vår förståelse av nutiden. Även om vi gärna vill undvika historiedeterminism så kan vi inte komma ifrån att varje nytolkning av historiska skeenden ger andra förståelser av situationen i dag. Det är därför viktigt *hur* historier skrivs och framför allt att historien skrivs om och om igen. Jens Rydströms (lektor i genusvetenskap i Lund) och David Tjäders (lektor i historia i Stockholm) bok *Kvinnor, män och alla Andra. En svensk genushistoria* är ett ambitiöst försök att göra just detta, att skriva om Sveriges historia ur ett genusperspektiv.

Boken behandlar perioden från 1750 till i dag och är indelad i sex kronologiska kapitel. Till detta tillkommer en inledning, en avslutning med titeln "Några linjer", samt fem tematiska fördjupningar. Ett kronologiskt och ett tematiskt arbetssätt kombineras alltså i boken. Med tanke på att den riktar sig till studerande både i historia och i genusvetenskap är valet välgrundat men ur läsarperspektiv har det både för- och nackdelar, vilket jag återkommer till. Redan inledningskapitlet går utöver vad man väntar sig att finna i ett sådant. I stället för en sedvanlig presentation av innehållet redogör författarna för de teoretiska verktyg som är avgörande för att nytolkningar av historien skall bli möjliga. I korta stycken introduceras centrala begrepp och teorier på ett lättfattligt och övergripande, men absolut inte ytligt, sätt. Här behandlas queerteori, sexualitetshistoria, postkolonial etnicitetshistoria, teorier om män och manligheter, social konstruktion, essens, diskurs, normatmakt och intersektionalitet. Läsaren får med sig det viktigaste för att kunna tillägna sig bokens perspektiv oberoende av tidigare kunskaper. Samtidigt är en sådan redovisning av teoretiska utgångspunkter ärlig på ett sätt som fler läroböcker skulle må bra av eftersom Rydström och Tjeder redovisar grunderna för sitt urval utan att föreställa sig att det finns några neutrala kriterier. Ett problematiserande synsätt är genomgående men upplevs inte som betungande. T.ex. förs i kapitel 2 en diskussion om aktörs- kontra strukturförklaringar av historiska förändringsprocesser där Gunnar Qvists och Ulla Manns tolkningar ställs mot varandra (s. 82–83). Historieskrivning är en process under ständig förändring!

"Könens uppkomst, 1750–1830" inleder den kronologiska berättelsen. De sociala och ekonomiska förändringarna i 1700-talets Sverige står i fokus. Den nya offentligheten med den växande tidningsmarknaden, förändrad lagstiftning, upplysningssidéernas övergång i romantiken, traditionella uppfattningar om kön och det begynnande medborgarskapet behandlas. Härpå följer en fördjupning i "Maskuliniteter" som sammanfattar det som sagts i kapitlet och dessutom dras trådar framåt till i dag, inklusive en kort kulturanalys av moderna manligheter i svensk film. I "En könad offentlighet, 1830–1880"

fäster författarna vidare uppmärksamhet vid de förändrade villkoren för kvinnornas, och många mäns, tillgång till det tryckta ordet och därmed den offentliga debatten. Fredrika Bremer och idéer associerade med den tidiga kvinnorörelsen, filantropi, frågor om äktenskap, kärlek och sexualitet får stort utrymme (detta kapitel saknar av någon anledning fördjupning).

Följande kapitel täcker en tidsperiod av omfattande sociala, politiska och juridiska förändringar. Men författarna undviker att fastna i det redan väldokumenterade och undersökta delarna av genushistorien (t.ex. rösträttsrörelsen) och i kapitlet "Genus och politik, 1870–1921" lyfts i stället andra aspekter fram: medikaliseringen av sexualiteten och kroppen föder idéer om normalitet vilket sätter sina spår i det framväxande moderna samhället, i tankar om friskt och sjukt, bra och dåligt, bekant och främmande. Följaktligen får en fördjupning om "Funktionshinder" avsluta kapitlet.

"Moderna tider, 1921–1945" beskriver en period som är starkt normerande och där statens agerande gentemot de andra och det främmande var konservativ, vilket steriliseringar, synen på romer och samer samt bristen på engagemang för att hjälpa de judar som flydde förföljelsen i Tyskland tyder på. I den efterföljande fördjupningen avhandlas "Transhistoria" ur ett svenskt perspektiv.

I efterkrigstidens Sverige sker återigen stora förändringar. I kapitlet "Väl-färdsstat och husmorskontraktet, 1945–1968" beskrivs framför allt de sociala förändringar som skedde i och med etableringen av försäkringskassan och pensionssystemet, arbetskraftinvandring och bostadspolitikens miljonprogram. Perioden ser också framväxten av en ny sorts sociala rörelser med 68-rörelsen och sexualliberalismen. Fördjupningen ger en inblick i framväxten av "Förorts-Sverige". I det avslutande kapitlet står de sociala och politiska rörelserna i centrum. "Jämställdhetens politisering, 1968–idag" beskriver etableringen av Grupp 8 och statsfeminismens genombrott, mansrörelsens framväxt och den förändrade synen på kvinnlig sexualitet. Fördjupningen handlar om "Den nya kvinnan".

Rydströms och Tjeders genushistoria rör sig genomgående mellan olika nivåer och förmår visa hur individuella öden och större samhällsstrukturer hänger ihop. Det är ofta i kollisionen mellan individen (sexualitet, kropp, ras) och samhället (attityder och lagstiftning) som den normerande makten blir synlig. Inledningsvis deklarerar författarna att "Normaliteten har sin historia, men de etniska Andra, de sexuella Andra och alla andra Andra som trängs om utrymmet i vår komplicerade värld har också sina historier. Genom att föra in flera perspektiv vill vi peka på historiens och nuets mångtydighet och undersöka hur olika maktförhållanden samverkar och korsar varandra" (s. 9). De Andra som står i fokus är på intet sätt likadana, förutom i egenskap av att vara marginaliserade. Det finns därför inte heller några försök att skapa en sammanhållen periferi.

Författarna konstaterar att det gemensamma "för alla exkluderings- och underordningsmekanismer är att majoriteten konstruerar de Andra som far-

liga, eller mindervärdiga, eller skyddsbehövande och legitimerar sin kontroll och maktutövning genom att konstruera de Andra som radikalt annorlunda än majoriteten” (s. 9–10). I motsats till en del tidigare så att säga underifrån skriven historia finns här ingen enkelt urskiljbar förtryckande instans. Exkludering och underordning kan framträda och utövas, enligt Rydströms och Tjeders foucaultskt inspirerade historieförståelse, från många olika håll och kräver ingen monolitisk utövare som t.ex. ”staten”, ”patriarkatet” eller ”borgerligheten”. Tvärtom framstår maktutövningens negativa konsekvenser, det kan röra sig om statens, filantropins eller bostadsplaneringens misslyckanden, ofta som initialt välvilliga och framför allt oplanerade.

Men detta betyder inte att förtryck eller marginalisering behandlas som något opolitiskt. Tvärtom är maktaspekten central och perspektivet kräver att de Andras historia förstås som en integrerad del av hur majoritet och makt skapas. När det gäller nya inslag så är det framför allt de lytta, döva och vanförda, d.v.s. de med funktionsnedsättning i modern terminologi, som här på ett utmanande sätt skrivs in i det svenska samhällets framväxt genom fattigvård, institutionalisering, välfärdsbygge och bostadspolitik. Det är uppenbart att de funktionsnedsattas historia inte löper längs en separat parallell linje till resten av historien om Sverige, utan att den ingår som en del av helheten. Handikapperspektivet utgör egentligen ett ypperligt sätt att revidera den gängse bilden av den svenska välfärdsstatens framväxt och jämlikhetens konsolidering. När en välbekant historia främmandegörs på detta sätt framträder sprickor, diskrepanser och det som författarna kallar ”folkhemmets bakgård”. Rydströms forskning inom området gör att historien här känns genomarbetad och aktuell.

Att sammanföra kronologiska och tematiska inslag i samma bok är ett sätt att hantera parallella syften. Man kan tänka sig att den som speciellt intresserar sig för t.ex. de transsexuellas historia dels kan läsa om transsexualitet i den kronologiska berättelsen, dels fördjupa sig i ett specialkapitel. Tyvärr medför detta en del onödiga upprepningar. T.ex. återkommer ofta stycken från den kronologiska texten i den direkt efterföljande fördjupningen vilket leder till att berättelsen känns onödigt fragmentarisk. Fördjupningarna blir snarare minixposéer med en egen kronologi, innehållande intressant men i sammanhanget ibland trivial information som finns lättillgänglig på svenska i andra forum. Ytterligare ett problem är fördjupningarnas placering i boken som helhet. Läses de allt efter som blir kasten alltför tvära och kronologin omkullkastas. Är de tänkta att läsas skilt för sig så kan placeringen i trycksaken ifrågasättas. Kanske hade man kunnat strunta i fördjupningarna och låtit innehållet ingå i brödtexten?

Bokens breda ansats och upplägg går alltså betydligt längre än att ”bara” inkludera kvinnor i den gängse kronologin, och författarna har ett uttalat aktörsinriktat perspektiv på historien. Ställvis kan man dock konstatera att kvinnor tenderar att bli en oidentifierbar massa medan männen framstår som individuella namngivna aktörer. Genom att forskning om marginaliserade

grupper samlas i en lärobok framträder ett annat mönster än det vi kunnat läsa i tidigare kvinnoorienterad historia. Men den breda ansatsen påkallar också frågan om i vilken grad detta är en *genushistoria*? Samtidigt måste man konstatera: visst, det är inom genusvetenskap stora delar av forskningen om de andra Andra (alltså annat än könsmässig annanhet) utförs. Det sista kapitlet avslutas i en positiv anda. Mycket har hänt inom jämställdheten mellan könen liksom inom området för andra rättigheter. I de kapitel som behandlar nutid är det personliga engagemanget, som för övrigt präglar hela boken, som tydligast.

Som lektorer i genusvetenskap respektive historia känner författarna sin läsekrets. Boken kommer att vara ett både välbehövligt och välkommet inslag på introduktionskurser i historia och i genusvetenskap, liksom på kurser inom t.ex. lärarutbildningen och socialt arbete.

Katarina Leppänen

Napoleons skugga och Alexanders ljus*

Matti Klinge, *Napoleonin varjo. Euroopan ja Suomen murros 1795–1815*, 472 s., ill., Otava, Helsinki 2009.

Händelserna under märkesåret 1809 torde vara bekanta för läsare av HTF. Fest- och minnesarrangemangen på bägge sidorna om Östersjön har omfattat ömsesidiga statsbesök, konferenser, föredrag och utställningar (bl.a. i Carolina Rediviva i Uppsala). Ett flertal jubileumspublikationer, påbörjade i god tid både i Finland och i Sverige,¹ har utkommit. En framstående plats bland dessa intar Matti Klings senaste verk, stött av märkesårets särskilda finska regeringskommission. Boken har omgående översatts i Sverige och givits ut av det stockholmska förlaget Atlantis, som redan tidigare har visat intresse för finska och finsk-svenska teman.² Den svenska versionen av boken lanserades hösten 2009 med titeln *Napoleons skugga. Baler, bataljer och Finlands tillkomst*.

Professor emeritus Klinge är sedan länge välkänd och mer än en gång belönad även utanför Finland. Vissa av hans verk, t.ex. *Keisarin Suomi* – den tredje delen av Schildts *Finlands historia* – har översatts och tryckts i

¹ Se t.ex. *Historiallinen Aikakauskirja* 2008:2; *Historisk Tidskrift* 2000:4 (temanumret Sverige–Finland).

² Jfr t.ex. Tapani Suominen (red.), *Sverige i fred. Statsmannakonst eller opportunistik? En antologi om 1812 års politik* (Stockholm 2002).

* Tyvärr föll de sista raderna av Aleksander Kans recension bort i föregående nummer av *HTF* (2010:1) i samband med ombrytningen. Recensionen återges därför i sin helhet i detta nummer. Redaktionen beklagar misstaget.

S:t Petersburg.³ Den finske riddaren (*chevalier*) av den franska *Légion d'honneur* presenterade sitt nya verk i Ständerhuset i Helsingfors den 5 mars 2009 i en fullsatt sal, där för övrigt även ryska diplomater närvarade.

Rikssprängningen – den rikssvenska beteckningen på märkesåret 1809 – var i första hand en nordeuropeisk händelse: dess trefärgade symbol består av siluetter av Finland, Sverige och Ryssland. Märkesåret uppmärksammades dock mer på den östra sidan av Bottenhavet än på den västra⁴, och i Sverige mer än i Ryssland. Samtidigt har den för 200 år sedan skedda omdaning av Europas politiska karta haft en vidare betydelse, och den har därför även fått en plats i t.ex. välkända anglosaxiska historiska översikter över Skandinavien i nyare tid, skrivna av B. J. Hovde och David Kirby. Nordens geopolitiska förändring 1809–1814 ”i Napoleons skugga” förblir sannerligen det mest bestående geopolitiska arvet från den revolutionära epoken. Finland som nation och stat framstår i Klinges lättlästa skildring indirekt som ett barn av den stora franska revolutionen.⁵

Klinge är en god kännare av arkivmaterialet och källpublikationerna i ämnet. I den från lärda noter befriade jubileumsboken, riktad till den finländska allmänheten, hänvisas dessutom till en omfattande, både nyare och äldre, litteratur om de internationella relationerna under epoken. Författaren uppträder i boken både som en presentatör av Nordeuropas inklusive Rysslands politiska historia och som en erkänd idé- och kulturhistoriker. Läsaren möter i boken färgrika litterära porträtt (utgåvan är också generöst illustrerad), smakfullt valda utsagor och dikter av berömda finländska kulturpersonligheter: familjen Cygnaeus, F. M. Franzén, Jakob Tengström, J. A. Ehrenström, I. F. Wallenius, C. J. Walleen, J. Judén m.fl., och ur den följande generationen givetvis A. I. Arwidsson och J. L. Runeberg. Dessa berömda finländare uppmärksammas ur en särskild synvinkel – deras reaktion på Finlands nya statsrättsliga läge och allmänna utsikter och deras uppskattning av landets nya storfurste Alexander. Mindre vanligt, men ändå passande, är Klinges åberopande av 1800-talets ryska kulturkoryféer – från historikern Karamzin (förresten N. M., ej N. N.), Pusjkin och Tolstoj med *Krig och fred* – till 1900-talets sovjetryska författare Jurij Tynjanov (ej Tynjajev). Förvisso saknar den ryskfödde läsaren namn på ansedda ryska författare – deltagare i kriget 1808–1809 och på senare militära Finlandsbesökare – Baratynskij, Batjushkov, Bulgarin, Davydov.⁶ Deras intryck och minnen av strider, blods-

³ Matti Klinge, *Imperskaja Finljändija* (S:t Petersburg 1996).

⁴ *Upsala Nya Tidning* 17.5.2009, ledarartikel av den politiske chefredaktören Håkon Holmberg.

⁵ Jfr även Max Engman & Åke Sandström (red.), *Den nya Norden efter Napoleon* (Stockholm 2004).

⁶ Se Osmo Jussila, 'Från ärolöst till ärorikt. 1808–1809 års krig med ryska ögon', Max Engman (red.), *Fänrikens marknadsminne. Finska kriget 1808–1809 och dess följder i eftervärldens ögon* (Stockholm 2009), s. 97–149.

utgjutelser, strapatser och finska partisaner skulle inte passa i bokens ljusa och festliga framtoning. De aktiva krigsdeltagarna Bulgarins och Davydovs tryckta minnen är svåra att förena med Klinges och den avlidne sovjetforskaren Ivan Käiväräinens⁷ framställningar. Särskilt den svenskkunnige Bulgarins utförliga memoarer, numera utgivna på finska, förtjänar inte bara en kommentar utan rent av en finländsk källkritisk studie. Här följer på svenska utan rim ett brottstycke ur Baratynskijs längre dikt om den vackra finskan Eda och hennes olyckliga kärlek (1826):

Du har underkastat dig, granitland,
 Du har erfarit Rysslands makt
 Och skall inte stöta bort dess häl,
 Fastän du andas den dolda fiendskapen!
 Den eviga fångenskapens tid har kommit,
 Dock må det fallna folket få beröm!
 Man har orädd försvarat
 Sina dystra klippors frihet.
 Det flög ett blyhagel mot oss
 Från bergens klippor;
 Vår trötta här vågade inte
 Njuta den korta vilan:
 Böndernas rasande slidkniv
 Nedblodade dess nattlogi.⁸

Diktaren bokstavligen föregriper den bild av kriget 1808–1809 vilken man finner i historiska framställningar (med ryska arkivkällor som grund) av de storryska författarna K. Ordin och M. Borodkin under tsartidens sista år. En likartad bild, självklart från motsatta politiska premisser, ger oss författarna av den finsk-svenska *Suomen sodan historia 1808–1809* (2008, red. Jussi T. Lappalainen) på basis av finska och svenska källor med hjälp av ryska arkivaliska kartsamlingar. Överensstämmelsen blir särskilt stor i kapitel XIV om krigshandlingar i Norra Karelen och Savolax i augusti–november 1808, nämligen i Ali Pylkkänens avsnitt om böndernas *sissisota* (op.cit. s. 228–232). Således går Klinges flyktiga framställning av krigshandlingarna i sär med militärhistoriska studier, såväl finska, svenska som ryska. Beskrivningen av krigshandlingar intar i Klinges verk en bräddel av hela utrymmet. Förvisso har han själv skrivit förordet till journalisten Anders Perssons uppmärksammade bok *1808 Gerillakriget i Finland* (1986). Under märkesåret gick Klinge dock inte

⁷ Jfr på ryska I. I. Käiväräinen, *Internationella relationer i Nordeuropa i början av 1800-talet och Finlands anslutning till Ryssland 1809* (Petrozavodsk 1965). Boken verkar tyvärr underskattas av finländska historiker, Klinge inbegripen (se bibliografin till hans bok).

⁸ Romantiska versrader godkändes betecknande nog av den preliminära tsarryska bokcensuren.

in på krigets historia. Med hänsyn till det allmänt kända slutresultatet – det fullständiga svenska nederlaget – uppvisar Klinge inget större intresse vare sig för den svenska motoffensiven i april–juni 1808, de sista stora slagen vid Jutas och Oravais den 13–14 september i Österbotten eller slutstriderna i Umeåtrakten i mars 1809. Ansatserna till en svensk gerilla på Åland, i Österbotten, i Åbotrakten, i Savolax och särskilt i norra Karelen sommaren 1808 rent av bagatelliseras. Den sovjetiske militärhistorikern A. N. Kotjetkov var av en annan mening när han beskrev ryssarnas läge i maj 1808 i sin korta encyklopediartikel: ”Bakom fronten kom en finsk partisanrörelse i gång.”⁹

Klinge framhåller dock något annat – den tvära förändringen (*murros* – genombrott) i finländarnas nationella liv och status till följd av den ryska segern i kriget. Bokens rubriker och den färgrika målningen av Tilsitmötet på omslaget (liksom också Napoleons porträtt i manshöjd vid ingången till det finska Nationalmuséets jubileumsutställning) motsvarar inte helt verkets röda tråd. Klinges huvudperson och verkliga hjälte är inte den store kejsaren, utan den unge ryssen Alexander I. Ett av bokens viktigaste teman är hans pacificerande och försonande behandling av sina nya undersåtar.¹⁰ Klinges presentation av tsaren som finnarnas välgörare är inte alls en konjunkturell tribut till ett postsovjetiskt Ryssland. Klinge, som är en kännare av den nyare tsarryska historien, ansluter sig till den långa och ärevördiga raden av föregångare, inte minst mellankrigstidens finländska historiker Carl och Lars von Bonsdorff, som beundrade Alexander I.

Idéhistorikern Klinge är som sagt mer intresserad av kejsar Alexanders finländska politik än av krigshandlingarna. Alexander, reformatorn Speranskij, utrikesministern Rumjantseff, generalguvernörerna Sprengtporten och Armfelt tränger undan härförare, både ryska och svenska. I likhet med sina talrika föregångare, både finländska och ryska, framhäver Klinge innehållet i tsarryska manifest och instruktioner till finländarna, fr.o.m. det ursprungliga, av den 18 februari 1808, signerat av den ryske befälhavaren Buxhoevden. Manifestet innehöll väsentliga favörer för Finlands befolkning, nämligen en bekräftelse av de svenska ståndsprivilegierna enligt riksakterna 1772 och 1789, en fri utreserätt till Sverige och tsarens demonstrativa beslut att ta finländarna under sitt beskydd. I manifestet försäkrades också att den ryska militären skulle bete sig fredligt och att eventuella finska varuleveranser och tjänster skulle betalas rättvist. Dessutom lovade kejsaren att sammankalla lantdagen i landets förvaltningscenter Åbo efter att staden erövrats. Manifestets inre motsägelser avspeglade växlingar i tsarens finländska

⁹ A. N. Kotjetkov, *Russko-sjvedskije vojny 17–19 vv./Sovetskaja istoritjeskaja enciklopedija*, band 12, spalt 396 (Moskva 1969).

¹⁰ Den ryska ockupationspolitiken analyseras utmärkt i György Novákis kommentar till Martin Hårdstedts uppsats ’Finska kriget 1808–09 och dess förutsättningar’, *Historisk Tidskrift* 2000:4, s. 609–614.

politik.¹¹ Klinge bekräftar sina föregångares träffande slutsats: vid varje försämring av antingen det militära läget i Finland eller den allmänna internationella situationen skyndade S:t Petersburg att med eftergifter och favörer blidka finländarna (s.185 o.f.).

De ovan anförda kritiska anmärkningarna förringar inte min uppskattning av Klings bok. Denna visar både på de positiva följderna för det finska folket av dess (när allt kom omkring tillfälliga) anslutning till det ryska riket och på Fredrikshamnfredens (på lång sikt) smärfria följder för Sverige. Finska kriget blev den sista kraftmätningen mellan Sverige och Ryssland, och knappt tre år senare ingick de forna arvförädlarna en familjeallians.

Klinge koncentrerar sig också i sin bok på staternas ledare, samhällets elit, intelligentian: därav hans likgiltighet för strider, blodsutgjutelser, köld, farsoter och hungersnöd, d.v.s. för svenska och ryska soldater och för den finska allmogen. Ensidigheten gör inte hans jubileumsverk sämre, och Klinge utger sig inte för att vara social- eller militärhistoriker.

Aleksander Kan

”De blåmagade”

Anneli Mäkelä-Alitalo, Sakari Heikkinen & Minerva Keltanen, *Sinebrychoffit*, 168 s., ill., Sinebrychoffin taidemuseo, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1237, Helsinki 2009.

Då jag förra hösten ett par gånger besökte S:t Petersburg fäste jag på gatan och i metron uppmärksamhet vid reklamen för bryggeriet Sinebrychoff, som är en del av den multinationella koncernen Carlsberg. På bilden sitter en skäggig man i en bubbelpool med en mössa på huvudet och höjer med ett leende en burk med texten Sinebrychoff. Det handlar förstås om den i Ryssland så omtyckte skådespelaren Ville Haapasalo, som återför Sinebrychoff till dess rötter i Ryssland. Men hur kom det sig att släkten Sinebrychoff hamnade i Finland och Helsingfors, hur växte och utvecklades det stora bryggeribolaget och hur uppkom egentligen Konstmuseet Sinebrychoff?

Frågorna ovan besvaras av docent Anneli Mäkelä-Alitalo, docent Sakari Heikkinen och intendent Minerva Keltanen i den vackert illustrerade boken *Sinebrychoffit*, som är det första verket som sammanfattar såväl släktens, affärströrelsens som konstsamlingens olika skeden. Sinebrychoff, som är det äldsta bryggeriet i Norden, fyllde 190 år förra året. Det är också orsaken

¹¹ Käiväräinen, *Internationella relationer i Nordeuropa i början av 1800-talet och Finlands anslutning till Ryssland 1809*, s. 151–152; Klinge, s. 101–105.

till att Statens konstmuseum/Konstmuseet Sinebrychoff givit ut boken tillsammans med Finska Litteratursällskapet. Tideräkningen inleds 1819, då Nikolaj Sinebrychoff flyttade från Svensksund, d.v.s. nuvarande Kotka, till Sveaborg och grundade ett bryggeri. Som Mäkelä-Alitalo visar har bryggerikulturen ännu längre rötter än så.

År 1804 lät man vid det ryska kejsardömets gräns mot Sverige uppföra den stora Kymmenegårds fästning, som var sin tids modernaste fästning. Detta var Rysslands största satsning på det fasta landförsvaret under 1800-talets början. Fästningen byggdes av tusentals män, största delen soldater i den stående armén, men projektet gav också arbete åt köpmännen i de närliggande städerna och bönderna i trakten, som bl.a. körde jord till fästningsvallarna. Marketentare ansvarade för den ryska arméns och soldaternas införskaffningar, såväl livsmedel som annat.

En av dessa marketentare var Pjotr Ivanovitj Sinebrjuchof, som tillsammans med sin familj omnämns i kyrkböckerna 1804 i den ortodoxa församlingen S:t Nikolaos i Svensksund. Enligt en källa som citeras av Mäkelä-Alitalo härstammade släkten från byn Gavrilovo i Vladimirska guvernementet ett par hundra kilometer nordost om Moskva. Området är känt för sina urgamla bojarläkter och för sina förmögna kloster och kyrkor.

Av boken framgår inte hurudan plats byn Gavrilovo egentligen var. Det är antagligen fråga om Gavrilov Posad, som låg väst om staden Suzdal mitt emellan Vladimir och Jaroslavl. Gavrilov Posad hade grundats av Ivan den förskräcklige på 1500-talet, som anslöt byn till sin personliga egendom (*dvortsovoje vedomstvo*). På 1700-talet var staden känd för sina köpmän, sina utsökta grönsaker och sina starka draghästar. De två hästarna på Sinebrychoffs öletiketter för tankarna till Gavrilov Posads symbol, även om det inte finns någon närmare kunskap om saken. Gavrilov Posad fick stadsprivilegier 1789, och på 1800-talet fanns där en betydande textilindustri.

Mäkelä-Alitalo förmodar att släktnamnet Sinebrjuchof, eller "blåmagad" (ryska *sinij* = blå; *brjucho* = mage) syftade på "ett stånd mycket högre än bönderna" ("paljon talonpoikaa korkeampaan säätyyn", s. 15). Släktnamnet i fråga betyder enligt henne uppfödare av duvor, "som inte var något som bönderna sysslade med, utan ett mycket respekterat arbete" ("ei ollut talonpoikaisrahaan harrastusta vaan erittäin arvostettua työtä"). Ryska forskare anser emellertid att det inte alls var fråga om något släktnamn på basis av yrke utan ett tilltals- eller öknamn. I själva verket hette släkten antagligen ursprungligen Krasnobrjuchof, d.v.s. "Rödmagad", som syftade på gränslös fetma och dryckenskap. Det bodde flera personer med namnet Krasnobrjuchof i Gavrilov Posad, men ingen Sinebrjuchof. Enligt en anekdot ville familjen Krasnobrjuchof, som blivit framgångsrika köpmän, byta namn. Detta förutsatte ett godkännande från regenten. Ansökan om namnbyte inlämnades i slutet av 1790-talet till Paul I, som legendariskt nog skall ha konstaterat att "magen må bli kvar, men färgen kan ändras" ("maha jääköön mutta väri vaihtukoon").

Mäkelä-Alitalos perspektiv är personhistoriskt. Hon granskar inte familjen Sinebrychoff som en del av den större grupp marketentare som flyttade till storfurstendömet, vilket hade varit ett utomordentligt intressant perspektiv särskilt som det inte har gjorts tidigare forskning i ämnet. Många av marketentarsläkterna i Gamla Finland var ursprungligen livegna, i motsats till Sinebrychoffarna, som i källorna omnämns som kronobönder. T.ex. familjerna Kuvsjinov, Sjesjunov och Slastnikov, som verkade i Villmanstrand under 1780–1820-talen, var livegna under den stormrika släkten Sjeremetjev, som kom från grannguvernementet Jaroslavl. De livegna bönderna hade mot en årlig avgift till husbonden fått välja boplatz och utöva sin näring. De ”livegna marketentarna” i Villmanstrand fick köpa sig fria på 1810- och 1820-talet, då de fick burskap i staden.

P.g.a. perspektivet granskas i boken inte heller varför P. I. Sinebrjuchoff hamnade just i Gamla Finland, och hur det kom sig att många andra marketentare från guvernementen Vladimir, Jaroslavl och Tver ens kunde känna till fästningsarbetena i det avlägsna Viborgska guvernementet. Marketentarna var ett stående inslag i den ryska armén: varje regemente hade vanligtvis 3–4 marketentare, som följde med sin kundkrets och som sällan byttes ut. Krasnobrjuchovarna/Sinebrjuchovarna hade sannolikt redan under många års tid fungerat som marketentare för något regemente, och då detta hade fått order om förflyttning till fästningsbygget i Viborgska guvernementet, hade de följt med.

Rötterna till den Sinebrychoffska bryggeriverksamheten fanns i varje fall vid fästningsbygget i Gamla Finland. P. I. Sinebrjuchoff bosatte sig i Kymene vid riksgränsen och fick rätt att driva en handelsbod och en krog samt ägna sig åt bryggeriverksamhet i Svensksund. Han avled 1805, och ansvaret för affärerna övertogs av den äldste sonen Nikolaj. Till följd av finska kriget flyttades gränsen mellan Sverige och Ryssland till Bottniska viken, och fästningarna i Gamla Finland krymptes ned och avskaffades sedan helt. Affärerna blev lidande, och år 1819 flyttade N. P. Sinebrychoff till Väster Svartö på Sveaborg. Fästningen hade blivit den ryska arméns viktigaste stödjepunkt i storfurstendömet Finland, och där fanns tusentals soldater och matroser. Samma år hade Nikolai Sinebrychoff med tio års ensamrätt hyrt rätten att tillverka och sälja öl på Sveaborg.

Mäkelä-Alitalo berättar utförligt om N. P. Sinebrychoffs mångsidiga affärsverksamhet, öl- och brännvinsmonopolen men även om de lönsamma byggprojekten. Också docent Sakari Heikkinen har haft i uppdrag att redogöra för affärsverksamheten, och därför finns det en del överlappningar i boken. Heikkinen granskar bl.a. familjeföretagets ekonomiska resultat och vinst. Med undantag för Sinebrychoff Ab:s huvudbok har Heikkinen märkligt nog inte använt sig av bolagets arkiv som omfattar 57 hyllmetrar i Centralarkivet för Finlands näringsliv i S:t Michel (samlingen ompänner perioden 1819–1951). Inte heller har han anlitat Riksarkivets samling med ryska militärhandlingar (VeSA), där Sinebrychoffarnas omfattande affärer syns i

beställarnas, d.v.s. arméns, eget material. Då de skildrar Sinebrychoffarnas affärer använder både Mäkelä-Alitalo och Heikkinen främst helt andra källor, som statssekreterarens, senatens, Helsingfors rådstugurätts och städernas arkiv samt tidningar, vilket med tanke på frågeställningen utan tvekan är problematiskt.

Heikkinen analyserar med ett ekonomihistoriskt grepp brännvins- och bryggerirörelsens förutsättningar och utvidgning. Såväl tillverkningsmetoderna och utvecklingen av dem samt de tyska bryggarmästarna behandlas. Däremot finns det ingen information om kornmaltet som användes i produktionen eller särskilt anskaffningen av det. Antagligen kom kornet eller kornmaltet med fartyg från antingen Petersburg eller Estland, där Sinebrychoffarna hade en omfattande affärsverksamhet. Detta hade antagligen kunnat bekräftas med hjälp av uppgifter i bolagets eget arkiv.

Till de mest kritiska skedena i familjeföretagets historia hör framför allt generationsväxlingarna, som särskilt Mäkelä-Alitalo har intresserat sig för. Hon skriver också om kvinnornas roll bakom affärsverksamheten och hur de ingifta mågarna och deras kunnande integrerades som ett stöd för affärerna. Dessutom diskuterar hon betydelsen av sönernas giftermål. Efter att N. P. Sinebrychoff hade dött 1848 delades affärerna upp bland hans bröder så att Paul fick affärerna i Helsingfors och Sveaborg medan Ivan tog över Petersburg och Baltikum. Paul och dennes maka Anna Tichanoff, som var dotter till en köpman i Viborg, hade fyra barn: Nicholas, Maria, Anna och Paul. Efter att Paul d.ä. avlidit 1883 flyttades ansvaret för affärsrörelsen över på den äldste sonen Nicholas, men i praktiken hade änkan Anna ett stort inflytande över affärerna. Marias och Annas makar C. F. von Wahlberg och E. A. Kjölterfeldt arbetade båda inom familjeföretaget. Nicholas svaga ledarskap och misslyckade affärer ledde till att brodern Paul d.y. tog över ledningen. Han befäste företagets ställning som det ledande bryggeriföretaget i Helsingfors.

I takt med att familjen Sinebrychoffs förmögenhet växte blev deras vanor allt mer exklusiva. Samma gällde det allt rikare borgerskapet i resten av Europa. Borgerskapet eftersträvade samma vanor som adeln, vilket på basis av förmögenhet var fullt möjligt, men avsaknaden av nätverk begränsade deras möjligheter att utöka sitt inflytande. Detta avspeglade sig i viss mån t.o.m. som streberaktigt ytlighet. Sinebrychoffarna kompenserade denna brist genom att ägna sig åt omfattande välgörenhet, vilket gjorde att de blev erkända inom stadens köpmans- och ämbetsmannakretsar. Samtidigt öppnades nya möjligheter att skapa nätverk. Sinebrychoffarna lät också bygga ett ståtligt stadsresidens vid Sandviken i änden av Bulevarden, köpte mark och herrgårdar i Esbo och inredde dem noggrant i enlighet med tidens ideal. Inledningsvis var det bara Nicholas som lyckades skapa nätverk som inkluderade även adeln: han gifte sig med Anna Nordenstam som var dotter till friherre Johan Mauritz Nordenstam, inflytelserik vice ordförande i senatens ekonomidepartement och en av Alexander II:s finländska förtroendemän. Marias make C. F. Wahlberg blev år 1902 direktör för Medicinalstyrelsen och adlades två

är senare. Paul d.y. gifte sig till ett annat slag av inflytande (och kanske också kärlek) då han äktade den svenska skådespelerskan Fanny Grahn som under sin tid var en beundrad och åtrådd berömdhet.

Författarna kopplar inte samman familjen Sinebrychoffs olika skeden med den livliga internationella forskningen kring familjeföretagens historia och inte heller till den s.k. nätverksforskningen, som man kunnat hitta också intressanta inhemska exempel på. Genom dem hade kanske både Mäkelä-Alitalo och Heikkinen kunnat öppna nya perspektiv på såväl den Sinebrychoffska affärsverksamheten som på skapandet av nätverk och livsstil.

Bokens tredje författare är Minerva Keltanen, som är intendent på Konstmuseet Sinebrychhoff. Hon berättar om Sinebrychoffarnas byggnader, om parken och om konstsamlingarna. Hemmet på Bulevarden samt sommarvillorna med sina parker och trädgårdar skildras sakkunnigt. En viktig del av heminteriörerna var olika målningar, och att samla på konst blev också Paul och Fanny Sinebrychoffs passion. Under årens lopp växte samlingen, och enligt Keltanen hade den fått sin slutliga form år 1914. Det första världskriget begränsade kontakterna till Sverige och Centraleuropa, och det blev omöjligt att utöka samlingarna. Paul dog 1917, och hans änka Fanny beslutade att testamentera konstsamlingen till finska staten 1921. Den omfattade inhemska konst, bl.a. verk av Edelfelt, Gallén-Kallela, Järnefelt och Munsterhjelm samt intressanta svenska och holländska 1600- och 1700-talsmålare.

Paul och Fanny Sinebrychhoff för tankarna till konstintresserade ryska affärsmän och mecenater, som Pavel Tretjakov eller Savva Morozov, som visserligen fanns överallt i Europa och Förenta staterna kring sekelskiftet 1900. Till dem som påminner mest om Paul och Fanny Sinebrychhoff hör Pontus Fürstenberg (1827–1902), som var en affärsman och fabrikör i Göteborg. Han var en berömd konstsamlare och mecenat som lät skapa en särskild gallerivåning i sitt hem. Samlingarna öppnades för allmänheten 1885 under namnet Fürstenbergska galleriet. Vid mecenatens död omfattade det 250 verk, och överfördes till Göteborgs stadsmuseum som en separat samling.

Statens konstmuseums/Konstmuseet Sinebrychoffs avsikter med boken syns bl.a. i att behandlingen av affärsverksamheten upphör år 1917, medan konstmuseets olika skeden skildras fram till i dag. Detta motiveras egentligen inte på något annat sätt än genom bokens titel. Nicolas Sinebrychoffs dotter Olga (Olly, död 1957), som gifte sig med ingenjören Uno Donner, var den sista personen i Finland som bar släktnamnet Sinebrychhoff. En läsare som förväntar sig att få läsa om Oy Sinebrychhoff Ab under krigsåren, om tiden då försäljningen av mellanölet blev fri eller om den snabba internationaliseringen av bryggeriindustrin under 1980-talet får ännu vänta på att det utkommer en ordentlig historik över affärsverksamheten. Kanske sker det i samband med att Nordens äldsta bryggeri år 2019 fyller 200 år.

Finland, Ryssland och tyskarna

Robert Schweitzer, *Finnland, das Zarenreich und die Deutschen. Gesammelte Studien zum europäischen Nordosten. Festgabe zum 60. Geburtstag des Verfassers*, Uta-Maria Liertz (hrsg.), Veröffentlichungen der Aue-Stiftung 20, 735 s., Schmidt-Römhild, Lübeck/Helsinki 2008.

Robert Schweitzer är en institution i de tysk–finländska relationerna. Detta gäller kanske främst, men inte endast, hans roll som kulturförmedlare i allmänhet och forskningsledare för Aue-Stiftelsen i synnerhet. Denna stiftelse, som står bakom artikelsamlingen *Finnland, das Zarenreich und die Deutschen* med anledning av Schweitzers 60-årsdag 2007, har sitt säte i Helsingfors och främjar tysk kultur samt de ömsesidiga relationerna med Finland och Nordösteuropa, framför allt genom seminarier och publikationer. Schweitzer är samtidigt den mest framstående tyske experten på Finlands 1800-talshistoria, och han är uppskattad inte minst bland sina finländska kolleger. För närvarande skriver han en biografi över Alexander Armfelt under dennes år som ministerstatssekreterare i S:t Petersburg 1841–1876 inom ett projekt vid Svenska litteratursällskapet i Finland. Det är inte bara hans språkkunskaper omfattande bl.a. ryska, finska, svenska och franska som är goda förutsättningar för detta åtagande. Schweitzer är ett undantagsfall även på så sätt att han trots sin yrkesbana utanför akademien (han är ställföreträdande direktör för Lübecks stadsbibliotek, f.n. tjänstledig) har lyckats med en kontinuerlig och övertygande forskargärning.

Detta dokumenteras i boken *Finnland, das Zarenreich und die Deutschen*, som består av 36 av Schweitzers uppsatser, här sammanfattade under rubrikerna ”Tyskarna och Nordösteuropa” och ”Finland och Tsarriket”. Alla uppsatser är återgivna på originalspråk, även om de hittills endast publicerats i översättning. Detta innebär att 30 uppsatser är på tyska och 6 på engelska och att t.ex. uppsatsen ”Måste det ske? Hanteringen av politiska och konstitutionella konflikter före februarimanifestet” (publicerad i *HTF* 1999 i översättning av Max Engman) för första gången blir tillgänglig för en tyskspråkig läsekrets. De här i originalskick publicerade uppsatserna är dock bara ett urval ur Schweitzers mer omfattande *œuvre*. Bibliografin som avslutar artikelsamlingen räknar upp inte mindre än 26 monografier och redigerade volymer, 69 uppsatser i tidskrifter och 52 kapitel i antologier. Då är ett fyrtiotal recensioner inte medräknade. Boken innehåller ytterligare en uppsats, ”Nordosteuropa: Ergebnis ’unvollendeter Penetration’ oder ’korrekten Nachfolgestaatsverhaltens’”, som saknas i bibliografin. Verket kompletteras med några inledande rader av Aue-Stiftelsens ordförande Dieter Henkel Niebuhr samt av redaktören Uta-Maria Liertz och en åttasidig forskarprofil författad av Osmo Jussila.

Att det är just Jussila som introducerar Schweitzer är naturligtvis ingen tillfällighet. Jussilas banbrytande nytolkning av Borgå lantdag och storfurstendömet ställning, enligt vilken det finländska författnings- och självständighetstänkandet var en efterhandskonstruktion som aldrig formellt sanktionerats av de ryska härskarna, bildar själva grunden för Schweitzers tolkning av finländskt 1800-tal. Således var redan hans avhandling från 1978 *Autonomie und Autokratie: Die Stellung des Großfürstentums Finnland im Russischen Reich in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts (1863–1899)* upplagd som en direkt fortsättning på Jussilas avhandling *Suomen perustuslait venäläisten ja suomalaisten tulkintojen mukaan 1808–1863*. I talrika uppsatser försvarar och bygger Schweitzer ut den gemensamma positionen, som är kritisk mot hävdvunna finländska nationella doktriner och myter, inte minst de som riktar sig mot Ryssland, dess härskare och den påstådda förryskningssavsikten. "Die 'Baltische Parallele'" – för att citera titeln till en av de viktigare uppsatserna i boken – d.v.s. tesen att Rysslands politik mot Finland och Baltikum byggde på samma förutsättningar, avvisas. Detta synsätt innebär även en omvärdering av mången historisk personlighet: hjältar i den traditionella historieskrivningen som Leo Mechelin kan te sig något tvivelaktiga som upprivare av etablerad konsensus och framprovocerare av repressiva åtgärder. Däremot rehabiliteras impopulära figurer, såsom ministerstatssekreterare Theodor Bruun, som förnuftiga realpolitiker som höll autonomisystemet i skick. Schweitzer ger sig in i sådana känsliga nationella debatter med sina skarpa, nyanserade och nästan alltid välformulerade omdömen.

Det förvånar knappast att Schweitzer som exponent för en i princip imperievänlig historiesyn, som ifrågasätter den påstådda finländska författningsgarantin och som uppfattar det ryska enväldet under autonomitiden som legitim och koncessionsvillig, visar viss oro för att omtolkningen av Kekkonen-perioden och Finlands relationer till sin östra granne efter kalla krigets slut skulle kunna innebära en renässans för antirysk nationell mytbildning i historieskrivningen även gällande finländskt 1800-tal. Måhända var Märkesåret 1809:s bakåtvända fixering på Sverige snarare än på Ryssland en indikator för att sådana farhågor inte saknar berättigande. Schweitzers (och Jussilas, Engmans m.fl.) revisionism är dock så väl motiverad och underbyggd att den knappast framstår som hotad inom sin egen rätts- och förvaltningshistoriska tolkningsram.

Schweitzers styrka som historiker är just hans fokus på *high politics*, de "stora männen" och centralförvaltningen utifrån ett legalistiskt och formalistiskt perspektiv. Han döljer knappast sin sympati dels för arrangemang med rådande strukturer och maktförhållanden, dels för en lösning av konflikter i ömsesidigt samförstånd. Detta är naturligtvis i högsta grad befogat, men samtidigt innebär det att den "realistiska" grundsynen relativiseras med en anmärkningsvärt stor dos idealism. Troligtvis är det i den korta artikeln "St. Petersburg – der Meteorit" där Schweitzers yttersta utopi kommer fram mest explicit: Det fanns ett pris för den strategiska fördelen som ett pacifi-

cerat Finland innebar för Ryssland, nämligen att acceptera den tilltagande nationella självmedvetenheten av ett dynamiskt samhälle i utveckling "bis hin zu der Konsequenz, dass es eines Tages ein eigenständiges Finnland geben werde". Problemet ses bl.a. i det faktum att den ryska politiken efter 1895 inte längre förstod att detta inte skulle innebära ett misslyckande utan förverkligandet av Peter den stores vision: "ein weiterer *new player* im Norden, von Russland unabhängig, aber ihm wohlwollend – ein weiterer Garant der Detente" (s. 674). Det finns nog skäl att ifrågasätta Schweitzers övertygelse att en existentiell konflikt på detta område hade kunnat undvikas. De mycket speciella omständigheterna som ledde till att den finländska självständigheten 1917 kunde förverkligas någorlunda smidigt kan vara något missvisande i sig.

Det som är underbelyst i Schweitzers arbete är sådana frågor som hänger ihop med att en ny, självkonstruerad författningsrealitet, som var revolutionär och secessionistisk till sin innebörd, kunde utvecklas i Finland. Kulturhistoria, begreppshistoria, samhällshistoria i allmänhet och civilsamhällets framväxt i synnerhet, utgör i bästa fall kontext för hans historieskrivning. Men här ligger nyckeln för att flytta fram analysen från frågor rörande förment objektiv legitimitet till sådana som handlar om *geschichtsmächtige* och historiskt föränderliga kollektiva uppfattningar om legitimitet. Utmaningen för den framtida forskningen är främst att applicera innovativa och kritiska perspektiv på dessa forskningsfält. Det behövs transnationellt orienterade perspektiv som lämnar nationalhistoriografins trångsynthet bakom sig och som skulle kunna hämta mycket från Schweitzer, som alltid ser Finland i ett större sammanhang.

Något man hade kunnat önska sig av Schweitzer är även att han som "utanförstående iakttagare" hade utökat sin kritik av det konventionella inhemska perspektivet på Finlands historia. Det finns ett område där hela den finländska historikerkåren fortfarande står "som en man", hittills utan något alternativ till förvrängd nationalistisk mytologisering och begreppsbyggnad. När Schweitzer talar om "den sogenannten 'Fortsetzungskrieg'" (s. 111) innebär detta inte mindre än en dubbel distansering från en besynnerlig historiografisk term, både genom anföringstecken och genom tillägget "så kallade". Gott och väl, men långt ifrån tillräckligt. Finländska historiker av alla schatteringar, både apologeter och "kritiker", har under snart 70 år använt det historiepolitiskt laddade och historieförfalskande begreppet fortsättningskrig och fortsätter med detta utan att någon någonsin mig veterligen erjudit något terminologiskt alternativ. Då är det helt uppenbart att Finlandsvännerna utomlands behövs för att räcka sina kollegor en räddande hand och komma med analytiskt rimliga förslag. Det är i alla fall min uppfattning att även om det aldrig fanns samma behov av *Vergangenheitsbewältigung* i Finland som t.ex. i Tyskland (där impulserna från USA och Storbritannien var avgörande), så blir en mer plausibel och självreflekterad bild dock i längden och i allt större utsträckning en förutsättning för den finländska historie-

vetenskapens – och politiska diskursens – integritet. Schweitzer och andra utländska historiker har hittills misslyckats med att ge tillräckligt tydliga signaler om att det ursäktande nationalistiska problemformuleringsprivilegiet rörande det finländska *revanschkriget* 1941–1944 är chauvinistiskt och inte längre kan anses vara internationellt gångbart eller godtagbart. Det är kanske denna fråga som en dag kommer att förknippas med att en yngre generation forskare som Oula Silvennoinen, Simo Muir, Malte Gasche och andra vunnit tolkningsföreträde över en äldre skola med en gemensam okritisk nationalistisk begreppsanvändning tvärs över de vanliga skiljelinjerna i historiesynen. Det gäller bara för dessa yngre forskare att upptäcka den tidigare historiskrivningens sårbarhet i denna symbolfråga och utnyttja den för att befästa ett paradigmskifte i samhällsdebatten.

Att Schweitzer inte mer explicit påpekar den otillfredsställande konceptualiseringen av Finland under andra världskriget är kanske inte så underligt. Hans huvudintresse riktar sig mot perioden före 1900-talet även inom hans andra forskningsområde, d.v.s. tyskarna i Nordösteuropa. Men när det ändå blir tal om det förra århundradet verkar det som om han gärna hoppar över nazitiden, har en ursäktande attityd eller distanserar ”sina tyskar” från Tredje rikets nazityskar. Således ”kunde” den tyska skolan i Helsingfors enligt Schweitzer inte undandra sig Tysklands krav, i synnerhet som den var ekonomiskt beroende och delar av lärarkåren var medlemmar i den nazistiska utlandsorganisationen (s. 227). Han påstår t.o.m. att skolan i det stora hela upprätthöll sin kosmopolitiska karaktär under nazitiden (s. 368). Han hänvisar dock samtidigt i en fotnot till mer kritiska forskningsresultat av Annette Forsén (i *HTF* 1999). När Schweitzer skriver att ett handelsavtal med Tyskland var lugnande för Finland som en signal att det inte längre räknades till den sovjetiska sfären efter Hitlers ”framgångar” i bl.a. Danmark och Norge 1940 (s. 111) handlar det nog bara om en klumpig formulering.

Det finns ett antal läsvärda uppsatser i boken om tyskarna i Finland och Nordösteuropa, i synnerhet om balttyskarna och Finland, tyskarna i Viborg och Gamla Finland. Här vänder sig Schweitzer emot den nationella myten om efterblivenheten hos de karelska områdena som kom under rysk kontroll under 1700-talet och som återförenades med storfurstendömet Finland 1812. Som han ser det borde det snarare vara tal om ett slags informell autonomi och positiv utveckling under tysk-baltisk ledning, speciellt på utbildningsområdet. Kosmopolitismen som kan iakttas i sammanhanget för de östfinländska områdena är dock en imperievänlig variant snarare än en sådan ”in weltbürgerlicher Absicht”. Trots sin systematiska uppläggning är uppsatsen ”Deutsche in Finnland, St. Petersburg und Estland: Überlegungen zur Identität der Deutschen in Nordosteuropa” för impressionistisk för att fungera som helhet. Den innehåller dock många intressanta iakttagelser och fongemena för ett mer systematiskt perspektiv. Även bidragen om manipulationer i tyska översättningar av *Fänrik Ståls sägner* och om tysk-finska handelskammarens historia är läsvärda. När tyska skolan i Helsingfors behandlas

saknar jag en kritisk diskussion av dess brist på funktionalitet för invandrare i dag. P.g.a. tyska skolans överanpassning till det omgivande samhället och sin elitorientering har tvåspråkiga barn som börjat sin skolgång i Tyskland (där skolstarten i allmänhet sker tidigare) paradoxalt nog lättare att komma in i och få fortsätta i samma årskurs i vanliga finländska skolor. Även om Schweitzers intresse inte gäller vardagsproblem visar han – gällande tyskarna i det nordöstliga Europa – ett visst intresse utöver storpolitiken. Kulturhistoriska, i synnerhet genealogiska och biografiska, frågeställningar kommer här också inom hans synfält.

Samtidigt är det bara att konstatera att Schweitzers forskning inte är varierad till den grad att återpubliceringen av så många uppsatser som har inkluderats i den här volymen är motiverad. Om detta redan gäller de 19 uppsatserna rörande Finland och Tsarriket, så gäller det i ännu högre grad de 17 uppsatserna om tyskarna i Nordösteuropa, som upptar den dryga första hälften av boken. Det vimlar helt enkelt av upprepningar, och detta inte bara en eller två gånger. Jag har svårt att föreställa mig en läsare som inte kommer att bli matt av all mångdubbel information, samma citat och samma slutsatser, i synnerhet i första hälften av boken. Detta är inte någon kritik som riktar sig mot författaren. Det finns ju anledning att presentera ett och samma projekt i olika kontexter och publicera samma forskningsresultat i konferensdokumentationer på skilda håll. Men det finns inte skäl att kompilera och publicera sådana till stor del överlappande presentationer mellan två bokpärmar. Redaktören till denna författarantologi borde ha varit betydligt mer selektiv och gjort läsaren såväl som jubilaren en tjänst genom att välja ut Schweitzers femton viktigaste uppsatser i stället för att göra en tjock bok där det värdefulla undangöms i en tröttande textmassa.

En viktig del av förklaringen till bristen på urval är naturligtvis Aue-Stiftelsens ändamål att främja tyska kultursträvanden i Finland och Nordösteuropa samt den underförstådda motiveringen att demonstrera att forskning i relaterade ämnen utgör en tung del av stiftelsens forskningsledares göromål. Att detta, trots Schweitzers kompetent genomförda forskning, lyckas så mycket bättre kvantitativt än substansiellt ger anledning till eftertanke. Inflytelse och migration i Östersjöregionen utifrån Tyskland och tysk immigrant- och även minoritetskultur i området är definitivt relevanta forskningsfält värda att utforskas. Samtidigt handlar det om fenomen som inte meningsfullt kan åtskiljas från sin omgivning och som just i det traditionellt ”öppna samhället” i svenska riket och dess successionsstater (s. 360) har smält in i den mer allmänna kulturen. Schweitzers prioritering i sin egen forskning har *till syvende og sidst* gällt Finlands historia, med till Finland relaterad historia av tyskar som ett komplement. Varje fixering på endast det tyska elementet i Finlands och Östersjöregionens historia – eller dess framlyftande som ett relevant område på liknade nivå som den nationalstatliga, regionala eller mer övergripande transnationella historien – skulle inte heller kunna bli något annat än provinsiellt.

Aue-Stiftelsen är i och för sig kosmopolitiskt inriktad med sikte på tyska migranter och ett transnationellt inriktat skikt av människor med tysk kulturell bakgrund. Med tanke på migranternas och inte minst mobila forskares dubbla utanförskap – både i hemlandet och i sin nya omgivning – kunde det finnas anledning för Aue-Stiftelsen att överväga att satsa mer på en smidig transkulturalitet i en tid där en ny våg av transnationella rörelser och identiteter bryter mot en vägg av fortfarande övervägande nationellt orienterade institutioner, inte minst bland forskningsfinansierarna. Detta skulle innebära något av en nedtoning av projekt om tyskarna i Finland och Östersjöregionen och en mer uttalad satsning på transnationellt och kosmopolitiskt orienterade projekt för forskare med tysk bakgrund som är verksamma i regionen.

Norbert Götz

Ideologi och svensk utbildning

Anne Berg & Hanna Enefalk (red.), *Det mångsidiga verktyget. Elva utbildningshistoriska uppsatser*. Opuscula Historica Upsaliensia 39, 211 s., Uppsala 2009.

Vad menar man egentligen med utbildning? Redaktörerna till antologin *Det mångsidiga verktyget. Elva utbildningshistoriska uppsatser* menar att utbildning, undervisning, bildning och institutionaliserat lärande är moderna västeuropeiska fenomen. Vad de avser är förstås att det moderna västerländska samhället är mycket präglad av en uppfattning om den stora vikten av att sprida vissa typer av kunskap till breda samhällslager. Betydelsen av eller synligheten hos de fostrande och för samhället viktiga ideologiska elementen har med tiden förhållandevis minskat, så att fostran och bildning i allt högre grad blivit just utbildning. Denna utveckling har stött en ökande professionalisering och uppvärdering av vad man kunde kalla faktakunskap.

Det är givetvis av stort värde att bena i de ideologiska drivkrafterna och de värderingar och syften som funnits och finns inskrivna i våra sekulariserade utbildningssystem. Att makthavare ingripit i föräldrarnas uppfostran av sina barn för att säkra samhällsordningen eller styra samhällsutvecklingen åt önskat håll är ju en gammal tradition i våra länder. I denna antologi ligger fokus på skapandet av klassamhället, bearbetandet av samhällets unga människor och konstruktionen av moderna och europeiska identiteter. Egentligen handlar det alltså om något annat än utbildning, som åtminstone jag personligen anser ge yrkesfärdigheter. Här handlar det snarast om bildning och undervisning inom olika samhällsgrupper.

I synnerhet det första området, ”att bygga ett klassamhälle”, är intressant, men också aningen problematiskt. Redaktörerna skriver om reproduktion genom institutionaliserad undervisning. Esbjörn Larsson skriver om hur växelundervisningen under 1800-talet anpassades för eleverna beroende på deras samhällsklass. Anne Berg presenterar utgående från litteratur och tidskriftstexter hur fruntimmersbildningen för den allt mer etablerade och växande medelklassen förpassade kvinnorna till den privata sfären. Johanna McElwees intressanta text om kvinnogestalterna i amerikanska 1820-talsromaner visar hur kön, bildning och klass kopplades ihop. Också Johannes Westbergs text om inrättandet av småbarnsskolorna som inleddes på 1830-talet kunde anses höra till samma klassideologiska analys. Men vad är det egentligen som konstrueras, vad reproduceras och av vem?

Redaktörerna anser att artiklarna visar att klassamhället var en aktiv skapelse av en politisk elit och intelligentia, lika väl som en följd av den kapitalistiska ekonomin. Henrik Edgren tar i sin text itu med den statliga uppfostringspolitiken och diskussionerna under början av 1800-talet, och tyngdpunkten hamnar givetvis åter på medelklassen. Det fanns en strävan efter enhetlighet i utbildningssystemet, men landsbor och flickor ingick inte i målgruppen, snarare tvärtom. Länge gällde institutionell utbildning egentligen inte folket i dessa diskussioner. Sällskapet för Vexelundervisningens befrämjande som grundades 1822 hade ändå en bredare målgrupp, eftersom man även önskade bilda allmogen.

Folkets breda lager, de lägsta samhällsklasserna, kommer ändå med först i och med nationalismen. Församlingarnas bildningsverksamhet behandlas inte i antologin, utan folkbildningen ses som ett senare modernt nationalistiskt projekt. Hanna Enefalks artikel om skarpskytterörelseideologin inom skolan är intressant och lyfter fram den spänning som uppstod då man samtidigt talade om frihet och lydnad.

I den sista delen av boken behandlas frågor om samtida nationalistisk ideologi och historiesyn. Samuel Edquist skriver om släktforskares syn på historien och svenska rötter, Jörgen Gustafsson behandlar invandrarundervisningen i svensk historia och Erik Axelsson visar hur man i dag ser behov att ersätta den nationella historiemedvetenheten med en allmäneuropeisk EU-kompatibel version. Texterna är givande presentationer av samtida historiebbruk, även om deras relation till utbildningstemat ställvis är något vag. Bildning har frågorna däremot kopplingar till, även om dessa inte diskuteras.

Antologin präglas av en viss snävsyn: den traditionellt fundamentala utgångspunkten för i praktiken all sanktionerad bildning i Europa sedan sekler, den religiösa fostran, saknas som bas och referenspunkt. Det är delvis också därför man så lätt sammanblandat bildning med utbildning. En annan något störande detalj är avsaknaden av geografiskt och politiskt perspektiv. Karl Ahnlund och Andreas Åkerlund behandlar storsvenskheten, i praktiken svensksinnad verksamhet i Estland under tidigt 1900-tal. Perspektivet är här delvis säkert påverkat av Bengt Kummels forskning, men det hade varit

mycket intressant att också få läsa lite om synen på läget i Finland där det också fanns flera lokalavdelningar av Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet. Förändringarna i det svenska rikets utsträckning och deras effekter tas egentligen inte upp.

Den mest oroväckande begränsningen är den oproportionerligt stora användningen av engelskspråkig litteratur, som i synnerhet i frågor som gäller kultur och samhällsutveckling under 1700- och 1800-talen i de skandinaviska länderna kan ge en felaktig bild av den svenska utvecklingen. Med denna kritik vill jag inte i sig ifrågasätta McElwees intressanta artikel i boken, men det är symptomatiskt att man inte ens diskuterar den engelska litteraturens relevans; lästes den, varför och på vilket språk? Vad gäller medelklassen och kvinnobildning tyr man sig till forskning om den brittiska samhällsutvecklingen, men förbiser viktig dansk och tysk forskning, som sannerligen kunde vara mer relevant om man ser till kulturen och de intellektuella kontakterna vid den aktuella tiden. Enstaka författare har vågat sig på något tyskspråkigt verk och Jan Mispelaere gör en givande komparation med Nederländerna, men i övrigt verkar man läsa annan europeisk forskning mycket sporadiskt – och då helst i engelsk översättning.

Den uppsaliensiska kritiska traditionen kunde i dag vinna på att ytterligare göra en satsning på att bredda språkkunskaperna och motarbeta slentrianmässig användning av engelsk litteratur vid forskning i svensk historia. Man kunde sträva efter en större kritik vid val och läsning av litteratur inom den egna forskningen. Att plocka in några böcker på engelska i fotnoterna skapar inte internationell kontext eller trovärdighet.

De unga redaktörerna har ändå gjort ett bra arbete, och boken är ställvis mycket givande läsning. Ämnet är också angeläget, eftersom våra utbildningssystem p.g.a. sina nationalistiska traditioner inte alla gånger klarar av att hantera dagens mångkulturella och snabba utveckling på ett adekvat sätt. Det är därför viktigt att synliggöra dessa tankefigurer inom utbildningsväsendet samt lyfta fram och problematisera betydelsen av historien och nationen som betydelsebärande element i vår tid.

Jessica Parland-von Essen

På genomresa – samhälle, människor och bildning i rörelse

Kukku Melkas (toim.), Heidi Grönstrand, Kati Launis, Maarit Keskelä-Kärki, Jussi Ojajärvi, Tutta Palin, Lea Rojola, *Läpikulkuihmisiä. Muotoiluja kansallisuudesta ja sivistyksestä 1900-luvun Suomessa* [Genomresande. Modeller för nationalitet och bildning i 1900-talets Finland], 234 s., Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2009.

Det tidiga 1900-talet, åren före och efter storstrejken 1905, har ofta karaktäriserats som en tid av förändring och social mobilitet, vilket titeln på Kukku Melkas och sex andra medförfattares artikelsamling hänvisar till. Titeln är ett lån ur Eino Leinos roman *Jaana Rönty* (1907) där uttrycket ”rihkamakaan, läpikulkuihmisiä” [krämarfolk, genomresande] hänvisar till denna sociala rörlighet. Boken är ett resultat av projektet ”Kuviteltu kansa, kuviteltu sivistyneistö – suomalaisen omakuvan murros” med en hänvisning till Annamari Sarajas klassiska essä ”Routavuodet ja kansakuvan murros”¹ som fått ett stort inflytande inom såväl litteraturvetenskapen som samhällsvetenskaperna. I enlighet med denna text har åren kring storstrejken ofta karaktäriserats som en brytningsperiod för den finsknationella identiteten. Kortfattat och tillspetsat har Sarajas tolkning sammanfattats som en besvikelse bland den bildade eliten över att folket inte längre tycktes passa in i den idealiserade, topelianska sinnebilden av det strävsamma, tystlåtna och enhetliga finska folket.

Artikelförfattarna visar, var och en på sitt område, att Sarajas tolkning både kan bekräftas och ifrågasättas genom nya perspektiv. Besvikelsen behöver inte nödvändigtvis gälla just folket, utan kan också tolkas som ett behov av omdefiniering av den bildade elitens egen roll. Jussi Ojajarvis artikel, placerad sist i samlingen, visar att Sarajas framställning innehåller en del vinklar som gör den svår att tillämpa på hela det finska samhället, men också att senare sammanfattningar av Sarajas tolkningar ofta fått en mer generaliserande och tillspetsat allmängiltig ton än den ursprungliga texten avsett. Det tidiga 1900-talets sociala skikt är betydligt mer komplexa än vad som antyds av begrepp som ”eliten” och ”folket”. Bokens artikelbidrag försöker besvara frågor såsom vem eller vilka var egentligen de ”bildade” och vilka tillhörde ”folket”. Slutligen frågar man sig också om någon verkligen blev ”besviken”, och i så fall på vem?

Artiklarna behandlar olika grupper av människor som i spåren av de samhälleliga och sociala förändringarna kring sekelskiftet sökte efter nya posi-

¹ Annamari Sarajas, ’Routavuodet ja kansakuvan murros’, *Viimeiset romantikot. Kirjallisuuden aatteiden vaihtelua 1880-luvun jälkeen* (Helsinki 1962).

tioner inom det sociala fältet: arbetarna, tjänsteflickorna, konstnärerna, finlandssvenskarna och de borgerliga kvinnorna – men också den bildade eliten som helhet. De politiska händelserna och reformerna, storstrejken och arbetarrörelsens framväxt, gav impulser till självgranskning och omvärdering av tidigare grundsatsar, vilket ledde till en ökad social mobilitet och bidrog till förändrade föreställningar om individen, folket och den nationella identiteten. Kön, social tillhörighet, nationalitet och inte minst bildning fick nya innebörder och kunde få individens sociala position att sjunka eller stiga. Artiklarna understöder och förstärker varandra i en väl sammanfogad helhet.

Då steget mellan eliten och folket inte längre föreföll lika oöverkomligt och samtidigt fylldes av individer som genomförde konkreta klassresor uppåt eller neråt i hierarkin, fann dessa personer också sin motsvarighet i litteraturen. ”Uppkomsten” i den finska sekelskifteslitteraturen undersöks av Lea Rojola. Hon konstaterar att uppkomlingen som litterär figur ofta har en tragisk anstrykning – steget mellan samhällsklasserna, mellan folket och eliten, sker inte problemfritt. Redan Snellmans folkbildningstes innehåller en paradox som sammanfattar kärnan i problematiken: verklig bildning är inte ett oföränderligt fenomen utan lever och förändras med tiden. Snellman satte den nationella bildningen högst och jämförde andra former av bildning med den träning man ger en hund eller en apa, en ihålig och osjälvständig kunskap utan kraft att utvecklas. Det problematiska ur den sociala uppkomlingens synvinkel var med andra ord att äkta bildning kan skiljas från oäkta bildning och att förvärvad, boklig bildning alltså inte nödvändigtvis räcker för ett lyckat socialt avancemang.

Rojola konstaterar att den bildade eliten ville differentiera sig från ”uppkomlingar” med allmoge- och arbetarbakgrund. Studenter av folklig härkomst uppfattades som besvärande mittemellan-fenomen – inte riktigt bonde, inte riktigt herreman. Jag kommer att tänka på Topelius välmentad ord vid Lönnrots begravning: Runeberg sänkte sig ner till folket men förblev alltid en patricier – Lönnrot höjde sig upp till de bildade men förblev en bonde. Det sociala ursprunget gick inte att dölja, oavsett vilken bildningsnivå man förvärvat sig. Inte ens en forskare och författare som Lönnrot kunde räkna med att hans ursprung skulle vara glömt även om det kanske i Topelius tankar räknades honom till heder. Kläder, vanor, kropp och idéer avslöjade vem som av födseln hörde till de verkligt bildade. Rojola sammanfattar uppkomlingens tragik med orden ”nästan, men inte riktigt” och föreslår att ett folk som skulle bildas, utan att för den skull tillåtas inlåta sig på jämbördig tävlan med eliten, kanske är den mindre omtalade och mindre glänsande baksidan av det finsknationella identitetsbygget.

Till de verkliga uppkomlingarna inom det finska kulturfältet under 1900-talets början kan man räkna konstnärerna med allmogebakgrund, i Tutta Palins artikel exemplifierade av Pekka Halonen, som genom begåvning och hårt arbete nådde upp till en aktad ställning inom de finländska konstkretsarna. Dessa allmogekonstnärers sätt att se sin omgivning skiljde sig emellertid från

konstnärskollegerna från högreståndsmiljöer: socialt avancemang med hjälp av bildning hade för dem en annan, personligt upplevd innebörd. De kände också väl till de svårigheter som de fiktiva personerna i Rojolas artikel brottades med för att bli fullt accepterade i den bildade miljön. Palin analyserar hur Halonen avbildar socialt rörliga karaktärer, såsom husbondedrängen i sin roll någonstans mellan herrskap och underlydande, eller den självmedvetna, bildade, borgerliga kvinnan och jämför dem med avbildningar av personer som lyssnar till musik, spelar musikinstrument, läser eller inhämtar kunskap och ser i dessa ett tema som behandlar självkonstruktion och de medvetna eller omedvetna ansträngningar som bildningsprocessen kräver. Klassresans svårigheter var för dessa konstnärer inte ett obekant tema.

En annan karaktär som befann sig någonstans mitt emellan i socialt avseende var tjänsteflickorna vars roll inom bildnings- och sedlighetsdebatten Kukku Melkas analyserar genom några litterära exempel. Tjänarinnefrågan blev en splittrande stötesten inom kvinnorörelsen under slutet av 1800-talet. Tjänsteflickorna rörde sig mellan två världar – de härstammade från folket men deras plats var inom det borgerliga hemmet, vilket utsatte dem för misstänksamma blickar. I debatten anklagades deras uppförande och sedlighet ofta för brister men somliga hävdade också att de borgerliga kvinnornas sedlighet upprätthölls på bekostnad av arbetar- och tjänstekvinnor som de borgerliga männen ansågs vända sig till då den egna samhällsklassens kvinnor inte var tillgängliga. Under rösträttsdebatten knöts frågan om bildning och sedlighet tätt ihop med tjänsteflickorna – man frågade sig om det var önskvärt att även tjänarinnorna med sin tvivelaktiga bildning och sedlighet skulle förses med rättigheter att påverka i gemensamma angelägenheter.

Sedligheten var emellertid ett tema som inte bara gällde de lägre klassernas kvinnor. Marit Leskelä-Kärki konstaterar att tjänarinna och matmor stötte på motsvarande problematik gällande sexualiteten och sedligheten, men från olika håll. För den bildade högreståndskvinnan var det närmast fråga om att utplåna sexualiteten och om möjligt överföra den till de lägre samhällsklasserna, kanske just tjänarinnorna. Med hjälp av författaren Helmi Krohns erfarenheter visar Leskelä-Kärki att sexualiteten var en aktuell fråga även för högreståndskvinnorna vilka påverkades av den livliga sexualmoraldebatten i samtiden samt inte minst kvinnorörelsens tudelade inställning till temat. Familjen Krohn omfattade det fennomanska kvinnoidealet där bildning och sedlighet förenades. Sedligheten ansågs vara en naturlig egenskap för kvinnan som hemmets bevararinna och fostrarinna av nya generationer av medborgare. Sedligheten var också en strategi för medelklassen för att särskilja sig från det man upplevde som adelns lössläpplighet och folkets mera tillåtande inställning till sexualiteten. Leskelä-Kärki anser att författarrollen och romangeneren tillät Helmi Krohn att behandla teman som annars kunde ha varit svåra att ta upp. I hennes efterlämnade brev och andra privata texter finns många antydningar om att de teman som hon behandlade i sina romaner ofta hade en koppling till hennes privatliv, äktenskap och skilsmässa. Leskelä-Kärki

anser att Krohn kombinerar personliga upplevelser med en önskan om att göra de intima frågorna till samhälleliga debattämnen, och hon tolkar detta som Krohns kommentarer till den bildade kvinnans sexualitet och identitetskonstruktion, i den nya situation som förändrade möjligheter till arbete och utbildning samt samhällsdeltagande och politisk påverkan medförde för kvinnorna.

Kati Launis och Heidi Grönstrand skriver i varsin artikel om arbetarna respektive finlandssvenskarna – två grupper som i början av 1900-talet försökte höja sin kollektiva identitet genom att skapa en egen, distinkt kultur. Båda grupperna hade ett behov av att positionera sig utanför den fennomanska/borgerliga bildningstraditionen och definiera sin egen position inom det finländska fältet. Kati Launis påpekar i sin artikel att arbetarförfattarnas verk innehåller en tradition av eländesbeskrivningar som visserligen bottnade i den verkliga situationen för många arbetare men som också fyllde en funktion för att påtala missförhållanden och föra upp dem på debattagendan på samma sätt som Helmi Krohn i Leskelä-Kärkis artikel försökte göra de intima upplevelserna till föremål för en generell diskussion. För finlandssvenskarnas del handlade det enligt Grönstrand om en smärtsam omorientering från en tidigare kulturell hegemoni och självklar position inom den nationella eliten till en mera ambivalent minoritetsställning.

Launis analys av ett antal arbetarförfattares verk visar att dessa författares bild av Finland och det finska folket skiljer sig märkbart från den enhetliga, topelianska bilden av "Vårt land". Folket som begrepp i arbetarlitteraturen genomgår en tydlig förändring under den aktuella perioden – om folket omfattade alla finländare före storstrejken, förändrades innebörden snart därefter. I fortsättningen politiserades och frigjordes beteckningen från sin fosterländska innebörd så att folket i fortsättningen motsvarades av den kroppsarbetande andelen av befolkningen, d.v.s. arbetarna själva. Launis noterar att arbetarförfattarnas Finland är ett land präglat av klass- och könsskillnader där ett fåtal lever i välmåga på det fattiga och utnyttjade folkets bekostnad. Grundtonen är emellertid optimistisk – arbetarklassens kollektiva ansträngningar kommer att förändra situationen och leda till en bättre framtid. Arbetarförfattarna omfattade visserligen inte den topelianska Finlandsbilden, men de lösgjorde sig inte helt från fosterlandstanken. För dem var Finland ett begrepp med utopistiska konnotationer, ett framtida socialistiskt land där alla arbetade och fick sina behov tillgodosedda både då det gällde mat och dryck men också bildning och andlig spis. Rätten till bildning skulle inte monopoliseras av några få. Bildningen tillskrevs en betydande roll också av arbetarrörelsens skrivande frontfigurer.

De finlandssvenska dagdrivarförfattarna i Heidi Grönstrands artikel mötte å sin sida folket på helt andra premisser än arbetarförfattarna. De, och huvudpersonerna i deras romaner, var bildade stadsbor som försökte värva "folket" för den gemensamma saken – finlandssvenskheten. Men på samma sätt som arbetarrörelsens yttre enhet ibland dölde motstridiga intressen och grup-

per inom gruppen, var tanken på att en universell finlandssvenskhet skulle jämna ut klass- och könsskillnader inte lätt för alla att omfatta. Grönstrand menar i ljuset av dagdrivarförfattarnas produktion att den finlandssvenska bildade elitens förhållande till "folket" var långt mer problematiskt än vad det ofta utmålats som. Hon undersöker i sin artikel mötet mellan de urbana, bildade författarna och skärgården samt dess folk, ett tema som hon menar att från dagdrivarförfattarnas sida var ett försök att tillgöra sig ett " eget", finlandssvenskt folk eftersom de stora förebildernas, Runebergs och Topelius folk, onekligen var ett finskspråkigt folk. Dagdrivarnas relation till folket var emellertid motsägelsefull. Den tro på bildningen som en rättighet för alla, som enligt Kati Launis fanns inom arbetarlitteraturen, var inte lika lätt för dagdrivarna att omfatta eftersom de samtidigt försökte särskilja sig från folket och allmogen. Mellan de finlandssvenska författarna och folket fanns en ambivalens, medan arbetarförfattarna kände en större samhörighet med sina icke skrivande kamrater.

Jussi Ojajärvis avslutande artikel sammanfattar boken på ett förtjänstfullt sätt. Han visar hur Annamari Sarajas klassiska tolkning om den bildade elitens "besvikelse" på folket i storstreckens kölvatten närmast är att betrakta som det ungfinska partiets besvikelse, vilken delvis bottnar i partiets uteblivna valframgång i lantdagsvalet 1907. Han konstaterar att Sarajas på sin tid i sin klassiska essä tillspejade sitt budskap och att senare sammanfattningar dessutom varit tvungna att av utrymmesskal ytterligare förkorta Sarajas sparsamma reservationer. Ojajärvi anför sju olika invändningar mot resonemanget som visar på en uttalad betoning av ungfinska författare med Eino Leino i spetsen och en framställning av arbetarrörelsen som enligt Ojajärvi innehåller flera färgade vinklingar som gör Sarajas tolkning till en text av sin egen tid. Han sammanfattar med att säga att den eventuella besvikelsen bland de bildade närmaste är att betrakta som de bildade, ungfinska, borgerliga männens besvikelse.

För att således sammanfatta den syntes som bokens artiklar ger upphov till kan man för det första konstatera att uppdelningen mellan folket och den bildade eliten är en statisk och grovt förenklande framställning. För det andra kan man också notera att inte ens mindre grupperingar såsom "den bildade kvinnan" eller "arbetarna" kan förmedla ett intryck av alla de inbördes strömmarna inom det finländska samhället eller inom dessa grupper på ett tillfredställande sätt. Det allmänna intrycket av artiklarna är att Jussi Ojajärvis avslutande anmärkning stämmer väl – elitens besvikelse på folket räcker inte för att förklara allt som rörde sig i luften under dessa år.

Julia Dahlberg

En krönika över fortsättningskrigets minne och glömska

Henrik Meinander, *Suomi 1944. Sota, yhteiskunta, tunnemaishema* [Finland 1944. Krig, samhälle, känslolandskap], 428 s., Kustannusosakeyhtiö Siltala, Helsinki 2009.

År 1944 blev fortsättningskrigets viktigaste år. Avgörande händelser för Finlands framtida öde avlöste varandra med bländande hastighet. I början av året var Finland fortfarande starkt bundet vid krigföringen mot Sovjetunionen tillsammans med Tyskland. Trots att tron på Tysklands seger redan hade grusats såväl i statsledningens som i största delen av gemene finländares ögon, kunde ännu de som var böjda till önsketänkande fortsätta att tro på ett lyckligt slutresultat. Både Tysklands och Finlands trupper stod i januari 1944 djupt inne i sovjetiskt område. Tyskland behärskade fortfarande den europeiska kontinenten, och dess ställning hotades på allvar endast av Sovjetunionen och av de västallierades plågsamt sakta framskridande krigståg i Italien.

De allierades landstigning i Nordeuropa var redan att vänta, men dess framgång var allt annat än säker. Samtidigt fortsatte Tysklands krigsproduktion att öka, och man väntade att vilken dag som helst få i bruk nya vapen som Tysklands ledning redan en längre tid hade utlovat. Om man lyckades slå tillbaka landstigningen kunde slutresultatet mycket väl vara ett framförhandlat fredsavtal mellan Tyskland och dess motståndare. Eventuellt skulle i den situationen också för Finland öppnas en möjlighet att uppnå fred, och kanske t.o.m. få tillbaka de områden som förlorats i vinterkriget.

Händelserna 1944 kom att bit för bit krossa alla dessa illusioner. Före årets slut hade Finland inte enbart lösgjort sig från kriget, utan tvingats göra det under villkor som innebar mer än att ge upp allt hopp. En påtvingad tvärvändning hade skett i Finlands politiska klimat. Kommunisterna hade åter med kraft trätt fram från sin underjordiska existens, skyddskårerna och Lotta Svärd-organisationen, som hade ansetts vara det självständiga Finlands stöttepelare, anklagades för fascism och avvecklades, och sovjetisk ockupation hade blivit ett mycket realistiskt – kanske även ett verkligt – hot. Under slutet av 1944 skisserades i Finland redan för full maskin den nya politiska linjen, som senare kom att bli en central del av den efterkrigstida utrikespolitiken: Paasikivi-Kekkonen-linjen, neutralitet, finlandisering.

Det krävs mycket av den historiker som antar sig året 1944 som helhet. Henrik Meinanders *Suomi 1944* (boken har utkommit på svenska med titeln *Finland 1944*) är ett ambitiöst försök att skapa en totalhistoria över fortsättningskrigets avgörande år. Förutom den redan bekanta politiska historien löper en mycket vidlyftigare handling parallellt genom boken, vilken berättar om rörelserna i nationens känslolandskap orsakade av det omtumlande året 1944.

Meinander talar om samhällets känslolandskap, och beskriver det genom storpolitiken liksom också genom detaljer ur hemmafrontens vardag. Han jämför världskrigets händelser på ett konsekvent och insiktsfullt sätt med privata upplevelser när han t.ex. talar om hur vanliga finländare upplevde bombningarna av Helsingfors i februari 1944, eller hur det var att ta emot den egna hästen efter krigsslutet. Av en professor i historia har man rätt att förvänta sig visionärt berättande och behärskande av omfattande saksammanhang av just denna typ. Läsaren behöver inte heller bli besviken. Meinander infriar förväntningarna med stil.

Meinander skriver bra, och den finskspråkiga översättningen lyckas problemfritt förmedla den svenska originaltextens smidighet. Verket är indelat i månadsvis avancerande kapitel, i samband med vilka olika fenomen på fronten och på hemmafronten behandlas. Författaren läser sig dock inte vid en strikt månadsschablon, utan ämnena gås igenom allt efter som de dyker upp i sina saksammanhang. Lösningen är skickligt genomförd och slutresultatet stiligt. En bok som baserar sig på ett så pass genomtänkt manuskript som detta är ett nöje att läsa, och den köpande publiken har redan fått upp ögonen för Meinanders berättartalang.

Suomi 1944 är inte i sig ett forskningsarbete som framför ny information, utan ett panorama, ett sammandrag av en epokgörande tidsperiod i Finlands historia baserat på forskning och minnestradition. Meinander drar nytta av såväl äldre som nyare, ställvis även av hittills opublicerad, forskning för att frammana nyckelpunkterna. För att ge liv åt känslolandskapets hållpunkter använder sig Meinander av ett stort antal samtida hågkomster, samtidigt som han ger en egen röst åt dåtidens vanliga människor.

Alla skildringar av det förflutna är oundvikligen förenklade, och det är förstås omöjligt att sammanfatta som skiljer goda forskare och författare från dåliga. När en bok heter *Suomi 1944* går det lätt att försvara att man i den talar om Finland och att man håller sig till ett finländskt perspektiv. Det är ändå inte helt riskfritt. Vi har redan tillräckligt mycket forskning och historisk facklitteratur som är låst i en nationell synvinkel. En ovilja och oförmåga att se Finland som en del av dess uppenbara krigstida referensgrupp: axelmakterna, deras allierade och andra kumpaner, har redan länge hindrat en förståelse för särdragen i Finlands position.

Meinander vet detta, och vill alldeles tydligt med detta verk tala till en bredare läsarkrets än enbart den finländska. Hans lösning är att poängtera den inverkan externa händelseförlopp utanför Finlands kontroll hade på landets öden. Han använder också mycket utrymme för att dryfta effekterna av särskilt Sveriges politik på dess grannland under dess ödesstunder. På samma sätt vill Meinander också utvidga det bekanta synsättet på fronthändelserna utanför Finlands gränser. Han poängterar särskilt den betydelse som försvarsstriderna på estniskt område hade för Finlands försvar och avgöranden.

Detta betraktelsesätt är så vitt jag kan se just det som bör eftersträvas i den finländska historiografin, som så småningom håller på att lösgöra sig från

det nationella perspektivet. Finland måste inskrivas i helhetsberättelsen om andra världskriget som ett land som förde sitt krig från egna utgångspunkter, men tillsammans med andra, ofta hjälplöst beroende av beslut fattade långt utanför de egna gränserna. Det är givetvis inte ett betraktelsesätt som helt och hållet saknats i finländsk historieskrivning, eller en brist som enbart berör finländsk historiografi. Man bör dock lägga till märke att man i Väst-europa redan under en längre tid på allvar talat om att söka en gemensam historia som basis för uttryckligen en europeisk historieförståelse.

P.g.a. detta råkar Meinander undvikligen ut för problem när han eftersträvar en mer internationell publik. *Suomi 1944* stöder sig kraftigt på finländarnas upplevelser och berättelser om kriget. Det är en gångbar utgångspunkt, men den öppnar sig inte utan förklaring för andra än finländarna själva. Finländarnas sätt att komma ihåg och deras minneskultur rörande kriget är nämligen inte självklara för utomstående.

Som ett symptom av detta hann den svenske redaktören Henrik Arnstad redan i *Hufvudstadsbladet* beskylla Meinander för att ha förringat folkmordet på judarna. Troligen är det frågan om ett ömsesidigt missförstånd som har sina rötter i avvikande diskussionskulturer. Visst nöjer sig Meinander i denna bok med att passera folkmordet på judarna med några i förbigående gjorda referenser. Med tanke på bokens avgränsning är dock lösningen berättigad: ur ett finländskt perspektiv var den fortgående förintelsen i tyskkontrollerade områden 1944 inte ett särskilt brännande bekymmer.

Polemiken som Arnstad gav upphov till pekar kanske trots allt på hur annorlunda saker kan te sig betraktade från andra sidan Bottniska viken. Meinanders beslut har varit att hålla sig vid beskrivandet av betydelsefulla händelser för Finland 1944. I Sverige har å sin sida förintelsen, efter Sovjetunionens fall, framstått som uttryckligen ett europeiskt problem som berör den gemensamma historien.

När man talar om förintelsen vill tankarna i Finland fortfarande omedelbart styras till just den obetydliga, om inte direkt minimala, andel som Finland hade i att förverkliga den. Poängteringen ser milt sagt konstig ut för ett land som förde krig som axelmakternas allierade och som i dag vill identifiera sig som en västeuropeisk demokrati. I Finland förstår man dock inte ännu heller helt och hållet detta. I Finland kan man fortfarande behandla förintelsen i endast en mening utan att någon reagerar, medan man utomlands mer än någonsin vill höra omdömen om Finlands förhållande till just denna fråga. För Meinander, som vuxit upp i influensområdet för finländsk historiediskussion och historiografi, är tillvägagångssättet uppenbart. I en utomståendes ögon ser det lätt ut som nedvärdering eller som försök att undvika svåra ämnen.

Ställvis ter sig Meinander i sina värderingar onödigt försiktig. Överdriven försiktighet är förstås den i boken eftersträvalde visionära syntesens ärkefiende. Meinander är medveten om detta, men hänger sig inte till att skapa vilda nytolkningar om t.ex. krigstidens centrala finländska politiker. Gällande

Mannerheim framhäver Meinander nog marskalkens antikommunism, men någon egentlig personanalys gör han inte. Bilden av Mannerheim är även efter denna bok den samma som förut. Det är överhuvudtaget omöjligt att i ett översiktsverk fördjupa sig i detaljer av denna typ.

Då Meinander behandlar stilleståndsavtalets följder för myndigheternas verksamhet håller han sig till en traditionell bedömning med referens till Osmo Jussila och Jukka Nevakivi: ”med undantag av en lagstridig fångutlämning till Sovjetunionen i april 1945 skedde inga betydande övertramp.”

Möjligtvis är det frågan om ett oslipat textställe som blivit kvar i texten, men bedömningen sticker i ögat när det nyligen har publicerats rikligt med ny forskning i saken. Förutom Leinos fångar utsattes även de till Finland förflyttade ingermanländarna, som vare sig de ville det eller inte återlämnades till Sovjetunionen, för lidande som en följd av Finlands sätt att uppfylla paragraferna i stilleståndsavtalet. Lida fick också de estniska stamsoldaterna som hamnat i Finland liksom även andra, som varit sovjetiska medborgare före kriget eller vars hemländer hade ockuperats av Sovjetunionen under kriget. Interneringen av tyska och ungerska medborgare grundade sig också i första hand på stilleståndsavtalet – andra legala motiveringar behövdes inte. Av rädsla för kontrollkommissionens missnöje gick man i Finland ännu längre än vad stilleståndsavtalet förutsatte, och internerade för säkerhets skull även de internerades familjemedlemmar.

Meinander berättar visserligen i ett senare skede om allt detta, men som slutsats blir det lama uttalandet som utfärdats i början av boken kvar i minnet. I verkligheten blev stilleståndsavtalet Finlands inofficiella grundlag, vars förordningar överskred laglighetsaspekterna i myndigheternas verksamhet. Så vitt jag kan se säger detta något väsentligt om det rädsans klimat som rådde i Finland 1944. Rädsla är också en bra förklaring till det skedda, men det finns nog en mer beskrivande benämning än övertramp för denna typs fenomen: olaglighet. I beskrivningen av det nationella känslolandskapet hade frågan krävt en mer bestämd behandling.

En annan viktig faktor med tanke på det nationella känslolandskapet senhösten 1944 som Meinander inte överhuvudtaget nämner är grundandet av en forskningscentral för undersökning av förhållandena i fånglägren i oktober–november 1944. Det är frågan om en lucka i närhistorien, om vilken en helhetsundersökning fortfarande saknas, trots Antti Kujalas fina öppning med verket *Vankisurmat*. Bortsett från Kujala har man inom finländsk historiografi inte behandlat den undersökning som redan länge har bedrivits om finländska krigsförbrytelser, de tusentals rättsprocesser som lyfts mot brott riktade mot krigsfångar och de hundratataliga fängelsedomarna. Orsaken till tystnaden är att rättegångarna av samtiden uppfattades som segrarens rätt, och därför blev de inte heller en egentlig del av den finländska krigshistorien eller av nationens självbild.

Såtillvida var det förstas frågan om segrarens rätt att vi fortfarande väntar på att åtal skall väckas i Ryssland för krigsförbrytelser och andra brott

mot mänskligheten som begåtts under den tid Sovjetunionen existerade. Att i Finland hänvisa till bristen på dylika åtal är ändå ett symptom på separatkrigsmentalitet, som försöker simplificera sådana här saker till något slags process som förutsätter växelverkan enbart mellan Finland och Sovjetunionen/dagens Ryssland.

Om man på allvar i Finland vill vara en del av Västeuropa måste man också i första hand söka efter samtalsparter i väst. Finland är inte ansvarigt för sin historiediskussion inför Ryssland, som hittills i officiella sammanhang har uppvisat en total oförmåga att kritiskt värdera sin egen historia, utan inför den västra värdegemenskapen. Det torde finnas en lucka i nationens känslolandskap på denna punkt, vilken man önskade att Meinander hade fäst uppmärksamhet vid.

Suomi 1944 är hur som helst en bok som erbjuder njutbar läsning även på de få ställen där man inte delar författarens åsikt. Förutom åt författaren måste man också ge beröm åt det tekniska förverkligandet av boken. *Suomi 1944* är nämligen ett stiligt verk. De genomgående gråa tonerna, det genomtänkta okonstlade yttre och den aningen avvikande storleken ger intryck av en noga genomtänkt lösning. Bokens yttre och innehållet utgör en lyckad helhet.

Den finska översättningen av den svenska ursprungstexten är ett kvalitetsarbete. Texten har också genomgått av en expert på det militära området för att undvika lapsusar i den tekniska terminologin. Några i ögonen stickande fel har dock krupit igenom granskningen, t.ex. talas det om "sulikutulet" i samband med luftförsvaret av Helsingfors. Den del av Polens motståndsrörelse som bildade hemarmén *Armia Krajowa* kallas felaktigt för "kodinturvajoukot".

Henrik Meinanders *Suomi 1944* representerar en alltför sällsynt grupp: fint skrivna översiktsverk av erkända historiker, vilka förmedlar historiens komplexitet på ett sätt som ser lätt ut och är förståeligt för alla. Att berätta om svåra och komplicerade saker på ett svårt och komplicerat sätt är inte särskilt svårt; men att däremot få svåra och komplicerade saker att se sig lättförstådda, se där en talang för en forskare. Henrik Meinander bevisar med denna bok att han är en av dagens främsta berättare inom finländsk historieforskning.

Oula Silvennoinen

Medarbetare i detta nummer:

Eva Abl-Waris, fil.lic., doktorand, Helsingfors universitet; *Julia Dahlberg*, fil.mag., doktorand, Helsingfors universitet; *Max Engman*, professor, Åbo Akademi; *Norbert Götz*, professor, Södertörns högskola; *Martin Hårdstedt*, docent, universitetslektor, Umeå universitet; *Aleksander Kan*, professor emeritus, Uppsala; *Jesse Keskiaho*, fil.mag., doktorand, Helsingfors universitet; *Katarina Leppänen*, fil.dr, forskare, Göteborgs universitet; *Stefan Nygård*, fil.dr, forskare, Helsingfors universitet; *Jyrki Paaskoski*, docent, forskare, Helsingfors universitet; *Jessica Parland-von Essen*, fil.dr, utvecklingschef för informationstjänster, Svenska litteratursällskapet i Finland; *Oula Silvennoinen*, fil.dr, forskare, Helsingfors universitet; *Piotr Wawrzeniuk*, fil.dr, biträdande lektor, Södertörns högskola.

Informationscentralen för Finlands litteratur (FILI)/Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av Jesse Keskiahos recension (Nike Parland-Gylling), Jyrki Paaskoskis recension (Jennica Thylin-Klaus) och Oula Silvennoinens recension (Jens Grandell).

Pärmbild: De stridbara Euterpisterna närmar sig med sina programförklaringar. Illustration i *Fyren* 11.10.1902.

Innehåll

Piotr Wawrzyniuk, Formering till modernitet. Gammalsvenskby genom finländska och rikssvenska ögon 1836–1904.....	249
Stefan Nygård, Det kosmopolitiska alternativet. Tidskriften <i>Euterpe</i> och de intellektuellas transnationella strategier.....	268
Synpunkten	
Max Engman, Fjorton punkter beträffande vetenskapliga recensioner	298
Granskningar	
Lars Hermanson, Bärande band. Vänskap, kärlek och brödraskap i det medeltida Nordeuropa, ca 1000–1200. Av Eva Ahl-Waris	304
Jan Brunius, Atque Olavi. Nordiska helgon i medeltida mässböcker. Av Jesse Keskiaho.....	307
Hilding Klingenberg, Repression och legitimering – rysk maktutövning i Åbo generalguvernement 1717–1721. Av Martin Hårdstedt.....	311
Jens Rydström & David Tjeder, Kvinnor, män och alla Andra. En svensk genushistoria. Av Katarina Leppänen	314
Matti Klinge, Napoleonin varjo. Euroopan ja Suomen murros 1795–1815. Av Aleksander Kan.....	317
Anneli Mäkelä-Alitalo, Sakari Heikkinen & Minerva Keltanen, Sinebrychoffit. Av Jyrki Paaskoski ..	321
Robert Schweitzer, Finnland, das Zarenreich und die Deutschen. Gesammelte Studien zum europäischen Nordosten. Av Norbert Götz.....	326
Anne Berg & Hanna Enefalk (red.), Det mångsidiga verktyget. Elva utbildningshistoriska uppsatser. Av Jessica Parland-von Essen	331
Kukku Melkas (toim.), Heidi Grönstrand, Kati Launis, Maarit Keskelä-Kärki, Jussi Ojajarvi, Tutta Palin, Lea Rojola, Läpikulkuihmisiä. Muotoiluja kansallisuudesta ja sivistyksestä 1900-luvun Suomessa. Av Julia Dahlberg	334
Henrik Meinander, Suomi 1944. Sota, yhteiskunta, tunnemaisema. Av Oula Silvennoinen.....	339

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Institutionen för filosofi, historia, kultur- och konstforskning, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet.

Internet: www.historisktidsskrift.fi

Prenumerationspris 2010: 30 €. För beställningar till utlandet tillkommer 5 €.

Lösnummerpris: 12 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.